

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
(Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı)

16134

VARLIK DERGİSİNDE
EDEBİYAT TARİHİ TARTIŞMALARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali TAŞTEKİN

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

DANIŞMAN : Yrd. Doç. Dr. Yavuz AKPINAR

İZMİR—1991

Ö N S Ö Z

xx. asrın sonlarında dünyada esmeye başlayan barış rüzgârları kutupların erimesine, duvarların yıkılarak blokların yaklaşmasına sebep oldu ve bu olumlu gelişmenin yankıları Azerbaycan'da da duyuldu. 1828 yılında Kuzey ve Güney Azerbaycan olmak üzere ikiye bölünen topraklarda yaşayan insanların her bakımdan ortak olan değerlerini sunî sınırların ayıramadığı, son gelişmelerle açık bir şekilde gözlemlendi.

Sosyal patlamaların, siyasi gelişmelerin hâlen devam ettiği Azerbaycan'da 1920-1978 yılları arasında "duraklama veya gerileme devri" adı verilen ve edebî faaliyetlerin durma noktasına geldiği dönemin sona ermesi, işte bu gelişmelerin tabii bir neticesi olarak edebiyatta kendini gösterdi. Kuzey Azerbaycan'da edebiyat anlayışı ile ilgili resmî görüşte değişimler; Güney'de, edebî faaliyetlerde gelişmeler görüldü. İran (Güney) Azerbaycanında tamamen duran Türkçe neşriyat yeniden canlandı. Pek çok dergi neşredildi ve kitap basıldı.

Tezimizde; Tahran'da Türkçe ve Farsça olarak ayda bir yayınlanan Varlık dergisini inceleyerek, Türklük âleminin edebî faaliyetlerinin yoğun olduğu, çağdaş edebiyat değerlerinin yegerip, kültür meyvalarını verdiği Azerbaycan bölgesinin, özellikle Güney Azerbaycan'ın edebiyat faaliyetlerini değerlendirmeye çalıştık.

Türkiye - Azerbaycan münasebetlerinin henüz istenen seviyede olmayışı ve bu sahada yeterli kaynak eser bulunmayışı gibi sebeplerden dolayı tesbit ettiğimiz edebî meselelerle ilgili olarak kesin hükümler veremedik. Değerlendirmelerimizde yanlış payanı dikkatten uzak tutmamaya özen gösterdik.

Azerbaycan edebiyatı tarihiyle ilgili incelediğimiz eserlerde, bu edebiyatta farklı açılardan yaklaşıldığını, " Azerbaycan edebiyatı" kavramının değişik

yorumlandığını gördük. Bazı araştırmacılar dili esas alırken, bazıları ırkı, bazıları da coğrafi bölgeyi esas kabul etmektedirler.

Pek çok problemi olan Azerbaycan edebiyatının günümüzdeki yoğun faaliyetlerine ışık tutmaya çalıştığımız bu incelememizin, bizden sonraki araştırmacılara kaynak olması bizim için bir gurur vesilesi olacaktır.

Beni bu çalışmaya teşvik eden, bana yol gösteren değerli ilim adamı, Hocam Yrd. Doç. Dr. Yavuz AKPINAR'a teşekkür ve minnetlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Ali TAŞTEKİN

Bornova— 1990

İÇİNDEKİLER :

ÖNSÖZ.....	I-II
I.BÖLÜM: VARLIK DERGİSİ HAKKINDA KISA BİLGİ.....	1-5
A- Varlık'ta İşlenen Konular.....	3-4
B- Varlık'ta İnzası Bulunan Yazar ve Şâirler.....	4-5
II.BÖLÜM: AZERBAYCAN (AZERİ) EDEBİYATI KAVRAMI.....	6-22
A- Fuat Köprülü'ye Göre Azerî Edebiyatı Kavramı.....	6-8
B- İsmail Hikmet Ertaylan'a Göre Azerî Edebiyatı Kavramı	8-9
C- Feridun Bey Köçerli'ye Göre Azerî Edebiyatı Kavramı.....	9-11
Ç- Emin Abid'e Göre Azerbaycan Edebiyatı Kavramı.....	12-16
D- Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ndeki Edebiyat Tarihçilerine Göre Azerî Edebiyatı Kavramı.....	17-21
E- Hamid Araslı'ya Göre Azerbaycan Edebiyatı Kavramı.....	21-22
III.BÖLÜM: VARLIK DERGİSİ YAZARLARINA GÖRE AZERBAYCAN EDEBİYATI ANLAYIŞI.23-41	
A- Dr. Cevad Heyet'e Göre Azerbaycan Edebiyatı Anlayışı.....	25-30
1. Azerbaycan Edebiyatına Genel Bakış.....	25-28
2. Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı.....	28-30
B- Gulam Hüseyin Bekdili'ye Göre Azerbaycan Edebiyatı Anlayışı....	31-35
C- Dr.Hamid Nutkî'ye Göre Azerbaycan Edebiyatı Anlayışı.....	36-39
D- Akay Kerim Meşrutacı (Sönmez)'in Azerbaycan Dili Hakkındaki Görüşleri.....	39-41
IV.BÖLÜM: AZERİ EDEBİYATI ANLAYIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	42-49
V.BÖLÜM : VARLIK DERGİSİNDE AZERİ EDEBİYATI TARİHİ MESELELERİ.....	50-63

A- Biyografi ve Bilgi Yanlılıkları Meselesi.....	50-53
a. Şems- i Tebrizi.....	50
b. Mehmed Fuzûlî.....	50-52
c. Habîbî.....	52
ç. Basîrî.....	52-53
d. Serverî.....	53
B- Edebî Eser Meydana Getirme Meselesi.....	53-56
C- Edebî Kaynak Eser Meselesi.....	56-57
Ç- Edebî Tenkid Meselesi.....	57-59
D- Azerî Edebiyatının Türkiye ile İrtibatı Meselesi.....	59-61
E- M.Hüseyin'in Varlık Dergisi ile İlgili Bir Şiiri.....	62-63
VI. BÖLÜM: VARLIK DERGISİNDE EDEBİYAT TARİHİ İLE İLGİLİ MAKALELER BİBLİ-	
YOĞRAFYASI	64-68
SONUÇ	69-70
BİBLİYOGRAFYA.....	71-72
OTOBİYOGRAFİ	73

I. EÖLİM VARLIK DERGİSİ HAKKINDA KISA BİLGİ

Varlık⁽¹⁾ ordibehişt⁽²⁾ 1358 (1979) tarihinden itibaren Tahran'da Azerbaycan Türkleri tarafından Farsça ve Türkçe olarak ayda bir kere (bazen iki ayda bir) çıkartılan edebiyat ve fikir dergisidir.

Dr. Cevat Heyet, Prof. Gulam Hüseyin Bekdili, Dr. Hamid Nutki, Teymur Pir Haşimi, Manzuri Hamaney, Ali Kemali, Samed Serdarinya, Hasan Mecidzâde (Savalan), Sönmez ve Ferzane'den oluşan "yazıcılar heyeti" tarafından çıkarılmaktadır.

Derginin arka kapağında, Arap harfleriyle Türkçe ve Farsça olarak; adı, tarihi, sayısı ve basıldığı yer ayrı ayrı yazılıdır. Bu bilgiler İngilizce olarak da yazılmıştır.

17 x 24 cm. eb'adında olup, ortalama yüz sahifesi bulunan dergide, başlangıçta birinci hamur kalite kâğıt kullanılmıştır. İran-İrak savaşı yıllarında kâğıdın kalitesi düştüğü gibi, 2-3 sayı birlikte çıkarılmıştır. Bu dönemde, Farsça yazıların ağırlık kazandığı da dikkati çekmektedir.

İlk sayıda, "yazıcılar heyeti" imzası ile derginin çıkış sebebi "Başsız"le belirtilmektedir. Bu makaleyi aynen alıyoruz:

"İlmî ve tarihî bakımdan, her bir halk muhtelif tarihî merhalelerde ayrı ayrı halklar ile müşterek tarihî ve medeni bağıllığı olduğu halde, öz millî dil, ferhenk ve hüvviyetini sahlamağa haklıdır.

Azerbaycan halkı, tarih boyu, İran'da yaşayan ayrı-ayrı halklar ile birlikte, vahid bir serneveçte bağlı olduğu ve müşterek birtarih ve medeniyet yarattığı halde, her bir asıl halk kimi, öz millî varlığını, dilini, ferhengini, haslet

(1) Varlık'ın adresi: Persian and Turkish Journal, Vali-Asr. Ave. Bidi Str. No.17 Tehran-Iran

(2) İran takviminin ikinci ayı. 21 Nisan-21 Mayıs.

ve hüvviyetini sahlamıştır.

Öz millî ferheng ve varlığına bağlı olmak ve onu korumak, hiç zaman ve hiç bir şeraitde Azerbaycan halkını, İran'ın siyasi, ictimai ve medenî tarihinde uhdesine düşen vazifeleri oldukça şeref ve becerik ile yerine yetirmekten dahi koymamıştır. Azerbaycan halkı öz doğmadilini ve millî ferhengini taşıdığı halde, bütün "vahdet-i millî"daşını sinelerine vuranların hamısından çoh İran'a bağlı kalmış ve yeri gelince de öz tarihi inkılabî vazifelerini yerine yetirmekten çekinmemiştir.

Varlık mecmuası, Azerbaycan halkının millî ve ferhengî varlığına, doğmadil ve edebiyatına, geniş sahalı folklor ve asl yaradıcılığına, ıftiharlı geçmişine, tükenmez bedii ve hünerî kudretine yol açmak ve onu taze tarihî-ictimai şeraitde daha insani, daha demokratik ve daha kabakcıl ülküler ile irae etmek arzusuyla ortaya çıkar.

Biz mecmuamızın dutduğu bu şerefli ve büyük yolda bütün halkların millî ve ferhengî azadlığına hürmet besleyen insanlar tarafından ihtiram ve i'tikitle kabul olunmasına inanırık." (3)

İlk zamanlar ayda bir yayınlanan Varlık, bazen iki ayda bir çıkmak zorunda kalmasına rağmen, günümüze kadar yayın hayatına devam etmiştir. 1987 yılında 98. sayıdan sonra dergide yeni numaralandırma başladığından, 11. yayın yılında elimize ulaşan son sayısı 74 numaralıdır. Buna göre ,şimdiye kadar 172 sayı çıkmıştır.

Derginin ilk sayısı 67 sahifedir. Konular, belli bölümlerle tasnif edilmiştir. Türkçe yazılar, şiir ve nesirler ile Farsça yazılar karışık yerleştirilmiştir. Bazı sahifelerde klasik desen ve motifler mevcuttur. Bu ilk sayıda şu

(3) Varlık, c. I, Nu:1, 1979, s. 3-4

imzalar yer alıyor:

M.A.Yaşar, B.K.Sehend, H.A.Altay, Dr.Cevad Heyet, A.Ohtay, Şehriyar, Bahdiyar Vahapzade, G.Sabahî, Muzaffer, Ali Tebrizî, Dr.H.Nutkî, Aziz Muhsinî, M.P.Afiyet, H.M.Savalan, Bir zindanînin karası.

Dergide ilk defa "cedvel" adı ile bulmaca, VI.cildin 9-10 (seri no:67-68), Dec-Jan.1985 sayısında, 59.sahifede çıkmıştır.

A- Varlık'ta İşlenen Konular:

Dergide, yazıların büyük bir çoğunluğunu, edebî konular işleyenler oluşturmaktadır. Bunlar:

Edebiyat tarihi, şiir, hikâye, edebî mektup, tenkit, hitabet, dilbilgisi, tercüme, tiyatro, inceleme, kıssa, müşâ'are, deneme, makale, derleme, fıkra, Türk dili tarihi, hâtıra, edebiyat teorileri, şiir tahlili, anonim edebiyat örnekleri v.s.dir.

Muhtelif konularda Farsça yazılar ve tarih konulu Türkçe makaleler de epeycedir.

Her her sayıda "Gelen Mektuplar" ve bunlara verilen cevaplar bulunmakta, yer yer mizahî fıkralar sahifeleri süslemektedir.

Dr.Cevad Heyet'in kaleminden, Hz.Muhammed'in ve Hz. Ali'nin öğütleri, Arapça ve Türkçe karşılığı ile birkaç sayıda devam etmekte; başka dinî konulu yazılar da dikkati çekmektedir. Dinî konulara yer verilmesinin, İran Devleti'nin politikasına ters düşmemekle alakalı olduğu muhakkaktır.

Duyurular, eser tanıtma ve haberler; Azerbaycan'ın kültürel faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Son sayılarda atalarsözü, bulmaca ve hat san'atı, nakkaşlık'dan örnekler mevcuttur.

Sözlük (lügatçe) çalışmalarında; Farsça'dan Azerbaycan Türkçesine, Azerbay-

can Türkçesinden Farsça'ya ve hatta Türkiye Türkçesine ait açıklamalar dikkati çeker. Bu kısımdan, İran'da Azerbaycan Türkçesi'nin mükemmel bir yazı dili olarak henüz bazı problemlerden kurtulamadığını anlaşılmaktadır. Metinlerde görülen imlâ ve noktalama tutarsızlıkları ve bu konudaki tenkit yazıları, yazı dilinin mevcut problemlerinin canlı delilleridir.

Meghur şahsiyetlerin defun ve ölüm yıldönümlerinde mümkün mertebe biyografilerine yer verilmiştir. Böylece, dergide, edebiyat tarihi bakımından pek çok kıymetli malzeme birikmiştir.

Bütün bunlara rağmen, derginin birçok sayfelerini Farsça ve daha çok Türkçe şiir örneklerinin işgal ettiği de gözden kaçmamaktadır.

"Dil" konusunda Doktor Hamid Rutkî, Doktor Cevat Heyet; "edebiyat tarihi" konusunda Dr. Cevat Heyet, Dr. M. Taki Zehtabî; "folklor" konusunda Abbas Mihyar, Dr. Mehmet Müctehdî, Dr. Hamid Rutkî; "tasavvuf edebiyatı" konusunda Prof. Dr. Gulam Hüseyin; "şiir" konusunda T. Pirhaşimî, Bahtiyar Vahapzâde, Behram Elçin; "şifahi halk edebiyatı" konusunda Dr. Cevat Heyet; "hikâye" türünde A. Ağçaylı dikkati çekmektedirler. Diğer türlerde muhtelif yazıları, farklı imzalar kaleme aldığından burada tek tek ziretmeye gerek görmüyoruz.

E- Varlık'ta İzası Bulunan Yazar ve Şairler:

1987 yılında çıkan 98. sayıya kadar dergide izası bulunan edipleri, isimlerinin ilk harfine göre sıraya dizdik. Bunlar:

Abbas Abdullah, A. Ağçaylı, A. Ali Feyzâde, Abdullah Hüdatende, Abbas Eşrefî, A. Manzuri Hamaney, Abbas Mihyar, Abdulkerim Manzurî, Abdulhalik Yusuf, Prof. Abbas Zamanof, Adsız, Ağazade-i Hoşginâbî, Dr. Ahmet Alizâde, Akay C. Ordubelî, Akay Hamid, Akay M. A. Ferzane, Akay Nekabî, Akif Tebrizî, Ali Aka Vahid, Ali Kemalî, Alişir

Nevâî, Alırıza Sarafî, Ali Tebrizî, Aşık Elesker, Aydın Selimzâde, Aziz Muhsinî.

Bahtiyar Vahanzâde, B.K. Sehend, Prof. Başşöz, Balas Azeroğlu, Behram Elçin, Burhan Buharalı,

Camî, Cafer Cabbarlı, Dr. Cavid, Dr. Cevad Heyet, C. Remzi.

Lkber Rezzakî, Fahreddin Melcâî, Fikret Sââk,

Gafar Berdî, Genceli Sabahî, Prof. Gulam Hüseyin Bekdili, Gulam Rıza Mecidfer, Güneş.

Habib Sahir, Hacı Rabaî Eski, H. Coşkun, H. Debiran, Hamid, Halil Rıza, Prof. Hamid Mehmedzâde, Dr. Hamid Nutkî, Prof. Hamid Araslı, Hasan Ali Reyis Şekakî, Hasan Dehkanî, H.N. Altay, Hasan Mecidzâde (Savalan), Hamid Seyyid Nukvî, Hekime Billurî, Hidayet Misarî, Hüseyinoğlu, Hüseyin Ârif, Hüseyin Rıza.

İmadeddin Nesimî, Kasım Cihanî (Bakî), K. Sabahî, Kemal Habibzâde Çiçek, Kemalledin Kamu, Kerim Aka Salih, Kurbanali Mehmedzâde Şebisterî.

M.A. Mahzûn, M.A. Yaşar, M.H. Bahtiyar, M. Şamî, M. Şebisterî, Medine Gülğün, Mehdi Derhânî, Dr. Mehdi Müctehidî, Dr. Mehmed Ali Musaddık, Mehmed Âkif, Mehmed Câfer Caferof, Mehmed Mehmedof, Mehmed Hoşnüvis Savahey, Mehmed Rıza Ruhanî, Mes'ûd, Mehmed Fuzûlî, Dr. Mehmet Taki Zehtâbî, Mir Ali Menâfî, Mir Ali Münafî Hüsrevşahî, Mirza Abdulkerim Vesakî, Mirza İbrahimof, Minaya Cevadova, Mir İsmail Cebbarî Nejad, Dr. Mirza Pir Abbas Ordubeli, Murtaza Mecidfer, Musaddık, Mehmed Ali, Muzaffer.

Rahim Dakik, Rehgüzâr, Dr. Rıza Berahnî, Prof. Rüstem Aliyev.

Sâhir, S. Kurbanî, Samed Serdarinya, Samed Vurgun, Saib-i Tebrizî, Sehend, S. Heyet, Seyfeddin Altaylı, Seyyid Abdulhamid Serhâbî, Sönmez, Süleyman Füstec, Şehriyar, Şükûfe Babayev.

Telim Hân, T. Pir Haşimî, Ülker, Vala, Volkan, Yahya Şeyda, Zeynelabidin Makas olmak üzere toplam 126 isimdir.

II. BÖLÜM: AZERBAIJAN (AZERİ) EDEBİYATI KAVRAMI:

A-Fuat Köprülü'ye Göre Azerî Edebiyatı Kavramı:

Köprülü'nün Azerî Edebiyatı hakkındaki görüşlerini İslâm Ansiklopedisi'nden⁽⁴⁾ öğreniyoruz.

"Şarkî Oğuz Lehçesi" dediği Azerî Türkçesi'nin teşekkülünü xiii. asrın başlarında sayan Köprülü; Azerî Edebiyatı'nı, Azerbaycan Türkçesiyle eserler veren edipler ve eserleri olarak tanımlıyor. Bu yüzden, xiii. asırda "Şarkî Oğuz lehçesinin en eski şâiri olarak Hasanoğlu mahlasıyla Türkçe ve Pîr Hasan mahlası ile, Farsça şiirler yazmış olan Şeyh İzzüddin Esfarâyînî'yi biliyoruz" diyor ve Azerbaycan edebiyatı tarihini bu asırdan başlatıyor.

Köprülü, Azerbaycan edebiyatının tekâmülünü beş devreye ayırarak, şöyle isimlendiriyor:

- 1- İlhanlılar ve Celâyirliler devri. (xiii-xiv)
- 2- Karakoyunlular ve Akkoyunlular devri. (xv)
- 3-Safevîler devri. (xvi-xviii)
- 4- Avşarlar, Zendler ve Kaçarlar devri. (xviii-xix)
- 5- Azerî edebiyatının tecedüt devri. (xix-xx)

Safevîler devrini, Azerî Türkçesi'nin, yazı dili olarak tekâmülünün başlangıcı sayan Köprülü ; "İran devleti sahasındaki Azerî Türkleri son zamanlara kadar bir edebî tecedüt vücûda getiremeyerek eski tarzda meydana getirdikleri eserler ile iktifa ettiler."⁽⁵⁾ diyor. Altı asırlık bir hayata sahip olan Azerî edebiyatında nesir türünün Osmanlılar'daki kadar gelişmemiş olmasının sebebi olarak; bu edebiyatın, İran kültürü ve Fars edebiyatının şiddetli tesiri altında kalmasını görüyor.

(4) İslâm Ansiklopedisi, Azerî maddesi, c. II, 1942, s. 118-151

(5) M.F. Köprülü, Edebiyat Araştırmaları II, Ötüken Neşriyat, İst. 1989, s. 61

Köprülü, Azerî edebiyatının teceddüt devrini (xix-xx) üç döneme ayırıyor. Birinci devreyi 1905'e kadar, ikinci devreyi 1905-1920, son devreyi de 1920 sonrası olarak belirtiyor.

Rus lisan ve edebiyatını çok iyi bilen ve Azerî edebiyatının eski an'anelerine de yabancı olmayan Mirza Fethali Ahundzâdeyi piyesleri ve Yusuf Şah adlı hikâyesiyle Azerî edebiyatının "esaslarının kurucusu" olarak gören Köprülü'nün teceddüt edebiyatının başlangıcı ve devreleri hakkındaki görüşleri, kendisinden sonra bu sahada araştırma yapanlarca paylaşılmış, benzer görüşler ileri sürülmüştür.

İran'daki Azerî Türkleri'nin ancak uzaktan takib edebildikleri "yeni Azerbaycan edebiyatının (modern) bu ilk garplılaşma devrine "Mirza Feth Ali Ahundzâde devri" adını vermek görüşünde olan Fuat Köprülü, 1905 sonrası devirde yalnız Rus ve Batı edebiyatını değil, İran ve Osmanlı edebiyatını da çok iyi bilen ve bilhassa Osmanlı edebiyatının Şinasî ve Kemal'den; Hamid, Ekrem, Tevfik Fikret'e kadar gelen yenileşme safhalarına tamamen vâkıf olan Ali Bey Hüseyinzâde'nin Füyûzât mecmuasıyla, Azerî edebiyatının tekâmül tarihine çok derin bir iz bıraktığını belirtir.

27 Nisan 1920'de Kuzey Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgalinin bütün kuruluşlarda olduğu gibi, Azerbaycan edebiyatında da yeni bir istikamet doğmasına sebep olduğunu hatırlatan Köprülü, bu dönem hakkında "Her halde Azerî edebiyatının 1920'den ve bilhassa 1926 alfabe inkılabından beri takib ettiği istikamete göre, bu edebiyatın şimdiden Türkiye'deki edebî cereyanların tesirinden mütemadi uzaklaştığı ve Sovyet Cumhuriyetleri Birliğine dahil sair milletlerin edebiyatları gibi, Rus edebiyatının câzibesinden kurtulamayarak, onu takip ettiği görülmektedir. "hükümünü veriyor. (6)

(6) A. g. e. s. 77

Azerbaycan edebiyatının 1930 yılından sonraki gelişmeleri hakkında malzeme bulamamak gibi mazeretlerle bilgi veremeyen Köprülü, yaptığı bu son derece titiz araştırmayla bu edebiyatın en ince teferruatına kadar aydınlanması yolunu açmanın bahtiyarlığını yaşamıştır,

B- İsmail Hikmet Ertaylan'a Ötre Azerî Edebiyatı Kavramı:

Bakü'de üniversitede hocalık yapan İsmail Hikmet, Azerbaycan'da yaygınlaşan zamanının edebî temayüllerine vakıftır. Bu yüzden, Azerbaycan'da doğup, Türk olup da Farsça yazan Nizami v.s. gibi şahsiyetleri "Azerbaycan edebiyatı" dairesi içinde düşünmesine rağmen, bu gibi şahsiyetlere "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi"nde⁽⁷⁾ yer vermemiştir. Biz buradan, İ. Hikmet'in Azerî edebiyatını, Farsça yazan Azerî şahsiyetlerle başlatmak istemediği hükmünü çıkara biliriz.

İsmail Hikmet, iki cilt halinde Arap harfleriyle Türkçe olarak 1928 yılında Bakü'de yayınladığı kitabında, Azerbaycan edebiyatını kronolojik tasnife tabi tutarak, Kınalızâde Hasan Çelebi, Sehî, Latifî v.s. tezkirecilerden istifade ederken, sık sık Köprülü'ye de müracaatı ihmal etmemiştir.

Eldeki kaynakları büyük bir titizlikle inceleyen İsmail Hikmet, Azerbaycan edebiyatına ait pek çok karanlık meselelere işaret etmiş; bu edebiyatın başlangıcı hakkında kesin hükümler vermekten kaçınmıştır. "Her halde Hasanoğlu'nu hicri sekizinci asırda yaşayan ve eski skolastik edebiyatta şöhret bulan yüksek şairlerden biri olarak tanımakta haklıyız. Onun gerek dilde, gerek vezin ve nazım gibi taktikada kuvvetli bir san'atkâr olduğunu görürüz."⁽⁸⁾ diyerek, "Selçuklular gibi İran ve Azerbaycan'a hakim olan Türklerin himayeleriyle Fars edebiyatına büyük bir şöhret ve sa'saa veren Hakanî Şirvanî'ler, Melik-i Şirvanîler,

(7) İsmail Hikmet, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, c. I, Bakü, 1928, s.

(8) " " " A.g.e. s.153

Ebulâlâ Gencevî'ler, Nizâmî Gencevî'ler gibi kıymetli Azerbaycan şâirleri yetmiş, içlerinden birçoğları da aslı Türk oldukları halde Farsça'dan başka dil ile yazmadıkları için kavmiyetleri bile münakaşalara ve şübbelere sebep olmuş ve olmaktadır."(9) sitayişinde bulunuyor.

Azerbaycan edebiyatında, eski san`at ve "skolastik" edebiyat zihniyetinin yaşadığı son asırlara kadar görülen düşünce akımlarını (fikir cereyanları) "1-Kavmî cereyan, 2-Dinî cereyan, 3-İlmî cereyan"⁽¹⁰⁾ olarak tesbit eden İsmail Hikmet, eserinde bu tasnifi takip etmiyor.

C-Feridun Bey Köçerli'ye Göre Azerî Edebiyatı Kavramı:

Köçerli, Azerî Türkü olup da Farsça yazan ediplerden eserinde⁽¹¹⁾ bahs etmemiş; ayrıca, Hasanoğlu, Hataî, Hakikî, Kadı Burhaneddin ve Emanî hakkında hiç bir malumat vermemiştir. Vakıf'î Azerbaycan edebiyatının "banisi ve müessisi" olarak adlandırmış, bu yüzden de Azerbaycan edebiyatının "formalaşmasını" xviii. asra kadar getirmiştir.⁽¹²⁾ Fuzulî'yi "Azerbaycan şuarasının üstadları" bölümünde zikrederek, "Türk"(Osmanlı) edebiyatına dahil etmiştir. Köçerli'nin bu görüşü Rukiye Gambergızı tarafından tenkid edilmektedir.⁽¹³⁾

Azerbaycan'ın ma`mur hale gelmesinde emeği geçen âlimleri unutulmamaları için "Azerbaycan edebiyatı"na dahil eden müellif, Azerbaycan Türklerini şöyle tarif ediyor:

"Zagafgaziyanın şerk ve cembunda sükna eden Şeki, Şirvan, Selyan, Bakü, Gence, Gazah, Garabağ, İrevan ve Nahcivan ehalisinden ve İran devletinin

(9) İsmail Hikmet, A.g.e. s.146

(10) A.g.e. s.17

(11) Feridun Bey Köçerli, Azerbaycan Edebiyatı, c. I-II, Bakü, 1978,

(12) Feridun Bey Köçerli, A.g.e. s.45

(13) " " " A.g.e. s.44

şimalî-şarkisinde gúzeran eden egvam ve tevayifeden ibaretdir." (14)

On yılda, büyük sıkıntılarla hazırladığını "Bir Nece Söz" (15) de belirttiği eser, yazarın ölümünden sonra 1925-1926 yıllarında Bakü'de "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalları" adıyla bastırılır.

Köçerli, kitabında önce Azerbaycan edebiyatının banisi saydığı şâirlere yer vermiş, sonra da coğrafi bölgelere göre tasnif yapmıştır. Kitapta şu bölümler vardır:

Fuzûlî, Yusuf Kabî, Elişir Nevaî, Gence, Şirvan ve Şamahı, Karabağ. Eserin bu şekilde bölümlendirilmesi, Azerbaycan edebiyat tarihçileri tarafından tenkid edilmiş, ilmi araştırma ve incele metodlarına uygun sayılmamıştır. Çünkü şairler yaşadıkları bölgelere göre tasnif edildiğinden, aynı dönemde yaşayan şairler kitabın farklı bölümlerinde yer almışlardır. Bu da Azerbaycan edebiyatının tarihi gelişimini takipte güçlük doğurmaktadır. Köçerli bu eserinde, eski tezkirecilik geleneğinin tesirinden kurtulamamıştır.

Müellif, Azerbaycan Edebiyatı'nı (16) kaleme alırken, Hacı Lutfeli Bey İbn-i Hakan (Azer mahlaslı)'ın "Ateşgede" adlı eserindeki prensibi benimsediğini, Azerbaycanda olan her şehir ve diyarın şâir ve edipleri hakkında ayrı ayrı malumat vermeyi uygun gördüğünü belirtmiştir. (17) Şâirler eğer bir şehirde doğar, yaşar ve ölürlerse o bölge grubuna dahil ederken Köçerli, doğduğu yerden başka bir bölgede san'at hayatını sürdürenleri yaşadığı ve öldüğü bölge grubuna dahil etmiştir.

(14) A. g. e. s. 77

(15) Ünsöz

(16) Müellifin ölümünden sonra, Rukiye Ganbergızı'nın transkripsiyon ve tertibi ile 1978'de Bakü'de iki cilt halinde yeniden basımı sırasında eserin adı "Azerbaycan Edebiyatı" olarak değiştirilmiştir. Arap harflerinden Kiril

Kitabın ayrı bölümlerinde Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesindeki Kazak yöresi ve İran Azerbaycanı ediplerine geniş yer verildiği halde, esere has olan umumî prensip, inceleme metodu bozuluyor ve bu yerlerin tarihinden, coğrafyasından bahsedilmiyor. Bu da eserde tutarsızlık meydana getirdiği gibi, Azerbaycan kültürünün yeterince yansıtılamaması sebebiyle tenkit konusu olmaktadır.

Feridun Bey Köçerli, Azerbaycan Edebiyatı Üzerinde çalışmaya başlarken epeyce material toplamış, L. Azer, M. Y. Karabağlı, A. Berje ve H. Gayıbof tezkire ve mecmualarını; Fuzulî, Kavsi, Aciz, Nebatî, M. F. Ahundov, S. Azim, M. Talibov v. b. şahsiyetlerin basılmış eserlerini, elyazma divanları, zorlukla da olsa ele geçirmiştir. (18) Ancak, İran Azerbaycanından yeterli malumat veremediğini de itiraf etmekten kaçınmamış, her şâirin mesleğini, şiir üslubunu, eserlerini ve bu eserlerin halk üzerindeki müsbet veya menfi tesirlerini belirttiğini ifade ederek övülmüştür.

Zaman ve mekân olarak Azerbaycan edebiyatını dar bir çerçevede değerlendiren Köçerli; edebiyatı, toplumun terakki ve saadetine zemin hazırlayan sebeplerden biri olarak değerlendirerek "şifahi" ve "yazılı" olmak üzere ikiye ayırmış, ayrı bir tasnif yapmamıştır. Onun çalışması, Azerbaycan edebiyatının sınırları ve dönemlerinin tesbitinden ziyade, kaybolmak üzere olan edebî malzemenin derlenmesinden ibarettir.

harflerine transkripsiyonu yapılmış ve ilk neşrindeki "Azernesr" ve "idare" imzaları ile "Mukaddime" ve "Geydler" eserden çıkarılmış, düzün ve faydalı kayıtlar her cildin "İzahlar ve Geydler" bölümüne geçirilmiştir. Ancak, kitapda F. Köçerli'nin kendine ait mukaddime ve kayıtlar muhafaza edilmiştir. (17) Rukiye Gambergızı'nın, Köçerli'nin "Azerbaycan Edebiyatı" adlı eserinde "Feridun Bey Köçerli ve Onun 'Azerbaycan Edebiyatı' Eseri" adlı yazısında bu görüş savunuluyor.

(18) Feridun Bey Köçerli, Azerbaycan Edebiyatı, c. II, Elm Neşriyatı, Bakü, 1978,

Ç- Emin Abid'e Göre Azerbaycan Edebiyatı Kavramı :

1926 yılında yazdığı Azerî Edebiyatı Tarihi,adlı eserinde^(*), son asrın edebî ve fikrî cereyanları hakkında bilgi veren Emin Abid,bu edebiyatın bir tanımını yapmak yerine,xx.asırda edebî cereyanlar ve edebî türler ile ilgili bilgiler sunmuştur.

Azerî edebiyatı anlayışı Köprülü'nün görüşleriyle paralellik arz eder. Emin Abid de F.Köprülü gibi Azerî Türkçesi ile meydana getirilen eserleri bu edebiyata dahil edıyor.Azerî Türkü olup da başka dillerde yazan ediplerden hiç bahsetmiyor.

Azerbaycan'da toplumsal ,siyasî ve edebî durum hakkında bilgi verirken dünya görüşleri bakımından Azerî halkının xx.asrın başlarında iki gruba ayrıldığını bildiriyor:

- 1.Köhneler (eskiler)
- 2.Tazeler (yeniler)

Bu grupların zevk anlayışları ve dünya görüşleri edebiyata da yansımış, Azerî edebiyatı, Halk ve Klasik edebiyat olmak üzere iki kolda gelişme göstermiştir.

"Edebiyat,san'at mefhumu halk arasında yok gibi idi.Şiire "söz",şâire "söz diyen"adı veriliyordu.Bu tesmiye eski halk şâirlerinin cemiyet hayatındaki mevkiinden mülhendir.Söz diyen,"Al-i Ali"aşkıyla mersiye yazan,gazeller tanzim eden,"üldürücü" hicivler vücûda getiren şahıslar demekti.Asrın bidayetinden itibaren muntazam bir surette intişara başlayan gazetelerle yeni bir edebiyat doğdu.Şekil itibariyle klasik olan bu edebiyat,ruh ve mevzu itibariyle tamamen halkçı idi.Bu edebî hareket,umumi vaziyetin aksül -

(*) Emin Abid'in bu eseri,İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Bitirme Tezi olarak hazırlanmıştır.

amelinden başka bir şey değil.Onun için ilk devir cereyanında san'at endişesi görülmez."⁽¹⁹⁾ diyen Emin Abid,edebiyatın konusunun vatanperverlik olduğunu;çarizm istibdadını yıkmak ve memlekette tam hürriyet vücuda getirmek için çalışıldığını belirtiyor.

Edebiyatın 1918'e kadar mücadeleye ettiği fikirleri şöyle özetliyor:

- 1.Cehalet ve ilimsizlik,
- 2.Dinin hurafî cihetleri,
- 3.Millî istiklâli boğan çarizmin içtimâî ve siyasî istibdadı,
- 4.Feodallar,
- 5.Kadınlara tatbik edilen haksızlık ve kapalılık,
- 6.Eski İranî cemiyet telakkileri,
- 7.Ruslaştırma."⁽²⁰⁾

İki koldan ilerleyen edebiyat hareketinin 1920'den sonra "zübareze" ettiği noktaları da şöyle belirliyor :

- 1.Harp ve cihançirlik,
- 2.Allah ve din,
- 3.Kapitalist mefkûreler,
- 4.Feodal hükümet usûlleri,
- 5.Milliyet prensipleri "

savunduğu fikirleri "Rus istilasının defî " ve "Azerbaycan'ın siyaseten istiklâli" olarak özetliyor.⁽²¹⁾

(19) Aziz Merhan,Emin Abid'in Azerî Edebiyatı Tarihi,İzmir,1990,s.23 (E.Ü.Ed.Fak. Bitirme Tezi)

(20) A.g.e. s.24

(21) A.g.e. s.25

Çarizm devrindeki fikir cereyanlarından bahs ederken, "Azerî Türkçesinin medenî ve millî inkişaf ve intibahında en büyük vazifeyi yapan gazetelerdir."⁽²²⁾ diyen Emin Abid, Azerbaycan gazeteciliğini takip ettikleri gayelerine göre dört grupta topluyor : Hayat, İkbâl, Açık Söz ve Komünist.⁽²³⁾

Yeni tarzda mizah edebî türünün kurucusu olarak Mirza Fethali Ahundzade'yi gören Abid, xx. asrın edebiyatında mizahın "Molla Nasreddin" ile başladığını bildiriyor.⁽²⁴⁾ Toplumun aksayan yönlerini ince bir alayla gözler önüne sermek, böylece cahil halka bazı yeni mesajlar vermek gibi gayelerle Azerbaycan matbuatında lââık olduğu yeri alan mizah edebiyatında, Sabir'in de önemi büyüktür.

Sabir'den bahs ederken Abid, Azerbaycan'ın mizah konularına ışık tutuyor : "Her yerde olduğu gibi Kafkasya'da da zavallı İranlılarla istihza etmek zihniyeti mevcuttur. Sabir, İran'a dair yazılarında bu zihniyete ibka etmekten başka bir şey yapmamıştır. Sabir'in yazılarında Abdulhamid'e, Türkiye'ye aid görülen izler, hep o vakitler Mısır'da Dr. Abdullah ve arkadaşları tarafından hürriyetperverâne yazılan eserlerin Azerbaycan'a yayılmasından doğuyordu. Sabir'in Türkiye ve Abdülhamid'e aid yazıları sırf bu te'sirât altında olduğu gibi hatta yazılarında istikametini İran'a çevirmesi de, Osmanlı Türk hicivci şâirlerinden meşhur Eşref'in taht-ı te'sirinde vuku bulmuştur."

Bu ifadeden, Azerbaycan edebiyatında mizahın gelişmesinde, Türkiye'deki edebî faaliyetlerin rolü olduğunu anlıyoruz.

(22) A. g. e. s. 27

(23) Bunlar Azerbaycan'da yayınlanan edebî dergilerdir.

(24) Molla Nasreddin, 1906 yılında yayına başlamıştır. Mecmuanın kurucusu

Celil Memmed Kuluzâde'dir.

Azerbaycan'da xx. asırda dil konusunda da Türkiye'deki görüşlerin paralelinde düşünceler geliştiği ve eserlerin meydana getirilişinde bu görüşlerin etkili olduğunu biliyoruz. Füyuzat mecmuasında yazan muharrirler Edebiyat-ı Cedide'nin kullandığı dili (sanatlı anlatımı) tercih ederken, Molla Nasreddin'ciler Azerbaycan halkının şivesini kullanmışlardır.

Emin Abid, Sabir'i dil ve edebiyat anlayışı bakımından "Azerî söz şâirlerinin vücuda getirdikleri aruz edebiyatının bir devamı"⁽²⁵⁾ saymaktadır.

xx. asırda hikâye türünü Azerî edebiyatının en zayıf gelişen türü olarak gören Abid, asrın başlarında hikâye olarak "birtakım Acem hurafatı" bulunduğunu belirterek, bu tarz eserlerin "Azerbaycan'ın karanlık bucaklarında hâlâ yaşamakta" olduğunu bildiriyor.

Moderin hikâyenin kurucusu olarak, Neriman Nerimanof'u gören yazar, "Bahadır ve Sona" adlı eserin Azerbaycan edebiyatının ilk moderin hikâyesi olduğunu söylüyor.

Gelinler Hamaili,⁽²⁶⁾ adlı hikâyenin yazarını, Neriman Nerimanof'dan sonra Azerî edebiyatının en meşhur hikâye yazarı olarak kabul eden Emin Abid, "Azerî edebiyatında hikâyecilik henüz ibtidaidir. Bu nevin iyi, kıymetli eserleri zuhur etmedi. Fakat şunu söyleyelim ki şiirde kuvvetli bir vatanperverlik hakim iken bu zayıf hikâyelerde ruh sosyalizmdir."⁽²⁷⁾ diyor ve Azerbaycan'da yeni edebî türlerden en çok gelişen tür olarak tiyatroyu görüyor.

Çocuk edebiyatının başlangıcını 1905 yılı inkılabından sonrası olarak düşünen Abid, Debistan⁽²⁸⁾ mecmuasını bu edebiyatın başlamasının vesilesi

(25) A.g.e. s.149

(26) Gelinler Hamaili adlı hikâye, Muallim Mecid Ganizade'nindir.

(27) A.g.e. s.179

(28) Debistan, 1906 yılında Ali İskender Caferzade tarafından çıkarılmıştır.

sayıyor ve bu konuda Mekteb'in⁽²⁹⁾ faaliyetlerini övüyor.

"1827(Türkmençay) muahedesi mucibince Rusya ile İran arasında ikiye parçalandı ve bu tarihten sonra Azerbaycanlı Türkler arasında doğan fikrî cereyan iki muhtelif hars ve medeniyet tesiriyle birbirinden uzaklaşan bir hareket hattı takip etmeye başladı.19.asrın sonlarına doğru Cenubî Azerbaycan'da da edebiyat tamamiyle infisah etti ve edebî saha yalnız küçük bir parçaya,Şimalî kısma münhasır kaldı.İşte xx.asır edebiyatı bu suretle bu küçük arazide kalan ve 1918'de müstakil olarak bir hükûmet teşkil eden Azerî'ler arasında doğan fikrî mahsûlata inhisar etti." diyen Emin Abid,Azerbaycan edebiyatının xx.asrı hakkında çok değerli tahminlerde bulunmaktadır.

Mecmua okul öğrencilerinin eğitimine yardım maksadıyla çıkarılmıştır.

(29) Mekteb,Muallim Abdurrahman Tefvik tarafından 1911 yılında çıkarılmaya başlanan bir edebî dergidir.

D- Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ndeki Edebiyat Tarihçilerine Göre Azerî

Edebiyatı Kavramı:

Sovyet Azerbaycanı'nda, 1937'de Stalin döneminde Türk adı yasaklanarak "Azerbaycanlılar", "Azerbaycan halkı", "Azerbaycan dili" v.b. gibi tabirler kullanılmıştır. Azerî Türklerini umumî Türklük âleminde koparmak maksadıyla izlenen bu siyasetin gereği olarak, Azerbaycan edebiyatı da Azerbaycan coğrafyasında meydana gelen kültür mahsüllerinin edebiyatı gibi değerlendirilmiş ve bu edebiyatın başlangıcı V. asırda bu bölgede Alban alfabesinin meydana çıkması ile oluşan edebî eserlere kadar çıkarılmıştır.

Sovyet Azerbaycanında, Azerî edebiyatı hakkındaki görüş "resmî" görüş olduğundan, hemen bütün ilim adamlarınca paylaşılmaktadır. Biz bu konudaki tesbitlerimizi, Elyar Seferli ve Helil Yüsifov'un birlikte yazdıkları "Gedim ve Orta Esrler Azerbaycan Edebiyatı" (30) adlı eserden faydalanarak yapacağız.

Resmî görüşe göre Azerbaycan edebiyatının ilk örnekleri Avesta'nın bazı bölümlerinde yer almaktadır. (31) Bu eserden sonra edebiyat tarihinde muayyen bir boşluk olduğu, ancak bunun eser meydana getirilmediği anlamına gelmediği düşünülerek, Alban-Aran medeniyetinin henüz yeterince tedkik edilememiş olması, bu sonucun sebeplerinden biri sayılmaktadır. XI. asırdan önceki müşterek Türk dili ve edebiyatı reddedilmektedir.

İslâmiyet'in Azerbaycan'a yayılmasının ilk yıllarında meydana gelen eserlerin de kayıp olduğu, IX. asırda çok az örneğin bulunduğu, X. asırdan bazı âlim ve şâirlerin adları ve eserlerinden parçalar kaldığı bilinen Azerbaycan Ede-

(30) E. Seferli-H. Yüsifov, Gedim ve Orta Esrler Azerbaycan Edebiyatı, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1982

(31) "Avesta": Dini-bedîf eser. Bu eserde, VII. asırdan hayli evvelki ve sonraki devrin edebî mahsülleri yer almaktadır.

biyatının bu konudaki önemli kaynaklarından biri Baherzi'nin XI. asırda yazdığı şiir mecmuasıdır. XI-XII. asırlarda mevcudiyetleri tesbit edilen Ketran, Hetib, Mehseti, Hakanî, Nizamî v. b. şahsiyetlerin eserlerinin büyük çoğunluğu elde edilememiştir. XIII. asır ve sonrası nisbeten daha aydındır.

Azerbaycan edebiyatı tarihi hakkında dikkate değer çalışmalar yapan S. Mümtaz, E. Araslı, Mir Celal, M. Kuluzâde, M. Arif, M. Refili, M. Cefer, E. Sultanlı, M. Elizâde, K. Kendli, M. Seyidov, K. Eliyev, R. Azade gibi araştırmacı ve ilim adamları pek çok karanlık konulara ışık tutmuşlardır. Ama bütün bu çalışmalar yeterli değildir.

"Azerbaycan edebiyatının tarihi onu yaradan halkın tarihi geder gedin ve mürekkeptir. Bu edebiyatın kökleri, menşei, ilk eserleri indiyi kimi geryince öğrenilmemiştir. Şifahi ve yazılı edebiyatımızın daha sonraki dövürlerinde yaradılmış zengin edebî irs gedin dövürlerin edebiyatı hakkında düşünmeye imkân verir. 'Melik Memmed' nağilindeki divler, zümrüd kuşu, ağ ve kara koçlar, ejderhalar, 'Kitâb-ı Dede Korkut'daki Tepegöz ve Dede Korkut, 'Yeddi Gözel' deki Hevernek, ejdaha, 'Hüsrev ve Şirin' deki Şebdiz ve Gülgüz, 'Köroğlu' ndaki Kırat, Dorat indi de halk arasında yaşayan 'Koca-koca'lar, 'Kodu-kodu'lar, 'Künçah-künçahlar, 'Ovçu Pirim'ler Azerbaycan edebiyatının gedin tarihinden ma'lumat verir!"⁽³²⁾ diyen E. Seferli ve H. Yüsifov, Heradot tarihinde bahsedilen Avesta'dar sonra, Atropaten ve Albaniya devletleri zamanında Azerbaycan edebiyatının yeni muvaffakiyetler kazandığı görüşündedirler.

V. asrın başlarında 52 harfden ibaret Alban alfabesinin meydana çıkması, okullar açılması gibi faaliyetler ve Moisey Kalankaytukkanın "Ağvan Tarihi" adlı eserinin IV-VII. asırlara ait kıymetli malumat vermesi Azerbaycan edebiyatının başlangıcı hakkında mühim deliller olarak sunulmaktadır.

(32) E. Seferli- H. Yüsifov, A. g. e. s. 17

VII. asırda Azerbaycan edebiyatı yeni istikamette inkişaf etmiştir. "Azerbaycan'ın Araplar tarafından işğali, İslâm dininin zorla yayılması, mekteplerin, medreselerin Arapça olması tezlikle Azerbaycan'da Arap dilli ilmi ve bedii eserlerin yaradılması ile neticelenir..... Bu dövürde Musa Şehvet, İsmail İbn Yessar, Ebul-Abbas El-A'ma kimi Azerbaycan şairlerinin Medine'de geniş şöhet kazandığını görürük." (33) diyen yazarlar, Azerbaycan edebiyatının meydana gelişi hakkında şu sonuca varıyorlar:

"v-xı. esrlerde yaranan Türk dilli âbideler Azerbaycan edebiyatının da esas kaynaklarından sayılabilir. (34) Orta esrler âbidelerimiz mövzü ve ideyası, bedii poetik hususiyetlerine göre onlarla yahından sesleşir." (35)

xı-xii. asırlarda ilim ve medeniyetin gelişmesi sonucu edebiyatta da gelişme olmuş, ülkenin güneyinde Revvadiler'in, kuzeyinde ise Şeddadiler'in haki-miyeti, onların iktisâdi ve siyasi inkişafı bu sonuçta etkili olmuştur. Asrın sonlarında Azerbaycan'ın Selçuklular'a tâbi olması durumu fazla değiştirmemiştir.

xı. asırda Azerbaycan'da edebiyat esasen iki dilde meydana getirilmiştir. Ebu Nesr Mensur İbn Mükân Tebrizi, Hetlat Nizami, Ebulmehasin Hüseyin İbn Eli Tebrizi, İskafi Zencani, Retib Tebrizi v. b. Arapça; Katran Tebrizi ve Kafi Zefer Hemedani Farsça yazmışlardır. (36)

xii. asırda Azerbaycan'ın kuzeyinde Şirvanşahlar ve güneyinde Eldegizler devletinin güçlenmesi, ticaretin, şehirlerin çok gelişmesi ilmin, san'atın ve edebiyatın da gelişmesine yardım etmiştir. Ecemî İbn Ebubekr Nahcivani'nin nâdir mimarlık âbideleri, Sühreverdînin İşrakîyye felsefesi, Mehsetî, Hakanî ve Nizami'nin şiirleri bu gelişmenin delilleridir.

(33) A. g. e. s. 18

(34) Bu görüş 1980'lerden önce Azerbaycan'da yoktur.

(35) A. g. e. s. 28

(36) A. g. e. s. 41

"Hususen bu esrin ikinci yarısında incesenet ve edebiyat, mimarlık ve poeziya ictimai-iktisadi inkişafı kabaklayarak esrin feodal ideologiyasının inkârına çevrildi. Hümanizm intibah dövrüne mahsus bir vüs'at aldı. xii. esrde erebce yazıb-yaratmak en'anesi zeiflemeye, onun evezinde Farsça yazmak meyli güçlenmeye başladı." (37)

xiii. asırda, Zülfikâr Şirvanî, Hüman Tebrizî gibi şâirler ve ilmin muhtelif sahalarında Sefieddin Urmevî, Fahreddin Hinduşah, Fezlullah Reşideddin, Zekeriyya Kezvinî gibi meşhur simalar yetişerek Azerbaycan edebiyatının ve medeniyetinin bir başka merhalesinin oluşmasını sağlamışlardır.

xiii. asrın sonu ve xiv. asrın birinci yarısında ilk defa Azerbaycan dilinde (Türkçe) şiirler meydana getirilmiştir. İzzeddin Hasanoğlu, Bakî Nesir ve Kazi Burhaneddin'in eserleri buna en güzel örnektir.

Özetini vermeye çalıştığımız "Gedim ve Orta Esirler Azerbaycan Edebiyat" nda xviii. asra kadar genel bilgiler verilerek, önemli simalar tanıtılıyor. Bu eser, hem Güney Azerbaycan, hem de Türkiye'deki Azerbaycan edebiyatı nazariyelerini -kısmen de olsa- takip edebilen Kuzey Azerbaycanlı araştırmacılara ait olduğundan, ve yakın tarihimizde kaleme alınarak Sovyet Azerbaycanı'nın resmî görüşünü yansıttığından bu konuda dikkate şayan bilgileri ihtiva etmektedir.

Bu eserde, Azerbaycan edebiyatı'nın başlangıcından 19. asra kadarki tekmülü hakkında şu tasnif yapılmaktadır:

- 1-En gedim dövürler Azerbaycan edebiyatı (Avesta)
- 2-Erken Orta esirler edebiyatı (Kitab-ı Dede Korkut)
- 3-xi-xii. esirler edebiyatı (Katran Tebrizî, Hetib Tebrizî, Mehseti Gencevî, Hakani Şirvanî, Nizami Gencevî)
- 4-xiii-xiv. esirler edebiyatı (İzzeddin Hasanoğlu, Marağalı Evhedî, Arif Erde-

bilî,Essar Tebrizî,Şah Kerim Envar,Kazi Burhaneddin,İmadeddin Nesimî)

5- xv-xvi.esrler edebiyatı (Kişverî,Hebibî, Şah İsmail Hataî,Mehemmed Fuzulî)

6- xvii-xviii.esrler edebiyatı (Mehemmed Emin,Fedaî,Mesihî, Saib Tebrizî,

Kövsî Tebrizî,Mehcur Şirvanî,Molla Veli Vidadî,Molla Penah Vakıf....)

Bütün bu yönleriyle,"Gedim ve Orta Esrler Azerbaycan Edebiyatı" adlı eser,Azerbaycan edebiyatına yeni ufuklar açarak,bazı karanlık noktalara ışık tutmasına rağmen bakış açısı dar ve- 1982 yılında basıldığı dikkate alınır-sa-zamanının siyasi düşüncesi doğrultusunda olduğundan tam bir tarafsız ilmi yorumdan uzaktır.Yine de Sovyet Azerbaycanı'nın edebiyat tarihi hakkındaki çalışmaların en önemlilerinden biri olduğu için değerini korumaktadır.

E. Prof.Dr.Hamid Araslı'ya Göre Azerbaycan Edebiyatı Kavramı:

Cevad Heyet'in Görüşlerini ⁽³⁸⁾ tenkid eden Araslı,Varlık'ta ⁽³⁹⁾ şu görüşlere yer veriyor:

"Halkın şerefli tarihi, onun dili,kadim medeniyeti ve edebiyatına aid il-lerden beri ana dilinde hiç bir eser çap olunmayan ülkede ⁽⁴⁰⁾ böyle bir kitabın meydana çıkması ⁽⁴¹⁾ şüphesiz ki takdire layıktır.Bu kitap hiç sözsüz ki çoh bö-yük ahtarışlar ve inadlı zahmet neticesinde yaranmıştır."diyerek şöyle devam ediyor:"Azerbaycan halkının folkloru çoh kadim olduğu kimi,onun yazılı edebiyatı da çoh asırlık bir tarihe maliktir.Bu da malumdur ki Azerbaycan halkının talii éle getirmiştir ki onun yarattığı edebiyat İslâmiyet'in kabulünden sonra

(38) Cevad Heyet,Azerbaycan Edebiyatı Tarihine Bir Bakış,Varlık,(seri makaleler)

(39) Araslı'nın Varlık (iv.cildin 1.sayısı)da yayınlanan bu makalesi,Azerbaycan Muallimi Gazetesi'nin 3 Mart 1982 sayısında da yayınlanmıştır.

(40) Güney Azerbaycan kastediliyor.

muayyen devirlerde Arab dilinde inkişaf etmiştir.

Muayyen müddet Azerbaycan şairleri de öz eserlerini Fars dilinde yazmışlar. Yeddinci asırdan başlayarak El Azerbaycanî, El Tebrizî, Urnevî adlarıyla meşhur olan şâirlerimiz, görkemli âlimlerimiz Arap dilinde kıymetli eserler yaratmış ve ülkelerinin adını şöhretlendirmişler. İsmail bin Yessâr, Hatib Tebrizî, Urnevî kimi şâir ve âlimler şüphesiz ki Azerbaycan edebiyatı tarihinin ayrılmaz nümâyendeleridir. ⁽⁴²⁾ diyerek Farsça yazsalar dahi bunları "Azerbaycan halkının fahrî, edebiyatımızın, elece de şark şiirinin en görkemli simalarındandır." diyor ve Cevad Heyet'i Azerbaycan edebiyatı tarihini 13. asırdan başlatmış olmasından dolayı tenkid ediyor.

Araslı, Azerbaycan edebiyatını ne coğrafi bölge, ülke anlayışına, ne de dil pensibine göre tanımlıyor. Ona göre edebiyatta kavim, ırk da önemli değildir. Azerbaycanlı bir edip başka ülkelerde yaşasa da, başka dillerde eserler verse de Azerbaycan'ın "adını şöhretlendirdiğinden" bu edebiyata dahil edilmesi gerektiği kanaatindedir.

Araslı bu konuda haklıdır. Yıllar önce Almanya'ya işçi olarak giden ve orada yerleşen Türkiye Türkleri'nin, Almanca veya diğer dillerde yazdıkları eserlerin de Türk edebiyatı tarihine dahil edilmesi tartışılabilir. Nasıl bir Türk ilim adamının yurt dışındaki başarılarıyla övünüyor, bir ressamın tablosuyla gurur duyuyorsa; bir Türk yazarın yabancı dildeki eserlerini de kendi edebiyatımızın parçası sayabiliriz.

(41) Dr. Cevad Heyet'in Varlık'da yayınladığı makalelerini bir araya toplayarak neşr ettiği eseri kastediliyor.

(42) Hamid Araslı, Cenubdan Sesler, Edebiyat Tarihimiz Hakkında Yeni Eser, Varlık c. iv, 1 (35), April 1932, s. 61

III. BÖLÜM: VARLIK DERGİSİ YAZARLARINA GÖRE AZERBAIJAN EDEBİYATI ANLAYIŞI

Edebiyat anlayışına girmeden önce İran'da milliyet meselesinin nasıl anlaşıldığına bir göz atalım. "Varlık Nedir?" sorusunun cevabını Ali Tebrizi şöyle veriyor:

"Bu söz, her neden önce büyük bir milletin varlık canlandırmak ve olduğun parlatmak, ve indiki durumun ve muvakiidin ruhlandırmaktır.

Uzun iller, hatta yüzyıllar boyuca çetin çetin darlıklara ve boğuntı-sihıntılara düşen tarihi varlığımız, son kara illerde, bizi halk arasında gözlerden itirip ve sözlerden silmiştir.

Millî sitemin acıması dadın, azarak milletler bizim kimi unutulmaz yadda saklayabilir, çünkü başka milletler, acı millî sitem üzerine apardıkları savaşlarda özlerin hiç olmazsa dünyaya tanıtmak imkân tapmışlardır. Ve dünya onların uca feryadlarının eşidip aks'ül amel gösterirdi lakin bize gelince, hiçbir yerden ve hiçbir yandan mutlaka imkân olmadığı için acı millî sitemin alovlarında sesiz yanıp ve sesiz kavrulurduk. Bu kimi, boğuntı millî sitem, dünyanın onbirinci sihinti ve boğuntı mustamere ülkelerinde de azarak ve çetin tapılar.

Biz için (Varlık) sözi (yohluk) sözi ile beraber idi -ve hatta, bu kara ve dar günlerde, uzun çağlar dinmez- söylemez ütüşüp geçindiğimiz için. Bir çohlarımızın düşüncesinden de (Varlık) sözü silinip ve unutulmuştur.

Ve indi, (Varlık) biz için büyük bir söz ve mukaddes bir şi'ardır. Bugün, onlarca yayılan Türkçe dergi ve gazetelerin, cür be cür yollarda ve düşüncelerde oldukları ile beraber, her neden önce (varlık) ve dirlik arzusu ve dileği en başta olan sözdür.

Bugünkü millî durumumuz varlık ve kemiyet sözü olabilirse, sabahki sözümüz ucalık ve keyfiyet işi olmalıdır, ve bunun için cür be cür düşüncelerde ve

cür be cür yollarda olduğumuz bir yana, ancak millî varlık uğrunda bahis ve yerişimiz bir olmalı ve unutulmaz olmalıdır.

Varlık olmasa ucalık ve izzet olabilmeyebilir, hâbele ucalık ve izzet olmayınca ölüm sözi, her bir uşunun millet için yaraşan bir sözdür.

Millî varlığımızı hiç bir özge yollara sarmadan ve ayırmadan, ve onun uğrunda millî vicdan ve millî şeref ile candan çalışmak biz için en parlak ve sönmez şereftir.

Halklar arası, elimizde olan kavmî sicil (şinasname) ve hüvviyet, yalnız anadilimiz ve ana ma'rifimizdir, bu millî dil tekçe lügat ve söz değil. Belki o, büyük bir milletin derin ve genel müşehhesât ve parlak muhtevasıdır ki onda, bir milletin tarihi, edebiyatı, folkloru, secâyası, âdab ve resumu, psikolojisi yer tutmakta ve millî sened kimi tanınmaktadır.

Esâretlerden hele kâmil kurtulmayan müşehhesâtımızı (özelliklerimizi) o yol bu yol, o isme, bu isme ve hâbele o ideolojuya ve bu ideolojuya yapıştırmamalı ve zemime etmemeliyiz, belki bütün bu ideolojular, isimler, ve yollar millî (Varlığımıza) zemime olup tabî yaşamaktır, çünkü millî varlık millî bir saray ve millî bir ev olduğuna göre bütün dinler, yollar, ideolojular, isimler esas ve esbâb olup ona varlık ve güzellik artırmalıdır.

Millî varlığımızın hariminde cür be cür akidelerin, meramların ve mesleklerin kızgın develer ve pozğun katırlar kimi cevlân salıp veya yorga çarpması bu mukaddes millî harimin tabî devrümünü ve yerişini pozup didirgin eder, nece ki indiye kimi etmiş idi.

Bir de, indiye kimi desturî ve fermayışî tarihlerde bize göre yazılan (kan töken ve talancı) yalanlardan istinad etmemeli ve bütün bunların sünî iniyet ve bize düşmen oldukların aydıncasına göz önüne almalı ve yeniden araştırmalıyık.

Yuharı tüpüren bir kimse, gerek bunu bilsin ki onun tüpürceği aşağı inende yine de onun öz üzüne düşecektir, bunun için tarihimize ve millî şahsiyetlerimize özgeler gözlüğü (aynin) ile bahmalılık.

Özel ve hususî akide ve ideolojularımız öz yerinde, ancak millî varlık ve millî haysiyet uğrunda hamılıkca ses sese ve el ele verip yaşasın millî (Varlık) diye kardaşcasına çalışmalılık." (43)

Aldığımız parçadan da görüleceği gibi İran Türkleri, özellikle Azerbaycan Türkleri, İran'da bir "varlık-yokluk" mücadelesi vermektedirler. Kendilerinin insan olarak hak ve hürriyetlerini isbat etmeğe çalışmaktadırlar. Önce Türk olduklarını isbat edeceklerdir ki, daha sonra da bir dilleri ve edebiyatları olduğunu İranlılara anlatabilsinler.

A, Dr.Cevat Heyet'e Göre Azerbaycan Edebiyatı Anlayışı:

1- Azerbaycan Edebiyatına Genel Bakış:

Azerbaycan edebiyatını, bu ülkede asırlardan beri yaşayan halkın ana dili olan Azerî Türkçesi'nin edebiyatı ve onun tarihî tekâmülü esnasında verdiği eserleri olarak kabul ettiğini belirten Cevat Heyet; bu dilin Azerbaycan'dan başka İran'ın diğer yerlerinde toplu ve dağınık halde yaşayan insanların da dili olduğunu, İran'dan başka Türkiye'nin şark vilayetlerinde ve Irak'da yaşayan Türklerin de bu "lehçe" ile konuştuklarını kabul etmektedir. Bu sebeplerden dolayı, Azerbaycan edebiyatı tarihi ile ilgili makalelerinde, bütün bu ülkelerde yaşayan ve eserlerini Azerî Türkçesi ile yazmış şâir ve yazarlardan bahs etmiştir.

Ülkeden çok, dili dikkate aldığını söyleyen Dr.Cevat Heyet, meselâ Fuzulî

(43) Ali Tebrizî, Varlık Nedir, Varlık, c. I, 2, 1979, s. 44-45

gibi Irak Türklerine mensup Azerî şâirlerinden veya Sivaslı Kadı Burhaneddin'den Azerbaycan şâirleri arasında bahs etmiştir. Bu davranışının doğruluğuna Azerbaycan'ın Nizamî ve Hakanî gibi büyük şâirlerinin, eserlerini Farsça yazmalarından dolayı Fars edebiyatı tarihinde mütalaa edilmelerini gerekçe gösteriyor.

Heyet, Azerî Türkçesi'nin edebiyat tarihini iki devreye ayırmak gerektiği kanaatinde. Birinci devre, bu şivenin meydana çıkmasından önceki devre; yani eski Türkçe (Türki- i kadim) devresi; ikincisi ise Azerî Türkçesi'nin meydana çıkışı ve Azerbaycan'da halk dili olduktan sonraki devredir.

Yukarı Azerbaycan'da (Kuzey), Azerbaycan edebiyatı tarihi ile ilgili bir çok çalışma olmasına rağmen hepsinin de yetersiz olduğunu bildiren Cevad Heyet, şimdiye kadar bu sahada olgun bir çalışmanın yapılamamış olmasına hayıflanıyor ve bu meselelerin halli için, Azerbaycan kültürünü bilen yazıcılardan bir heyetin bu işe başlaması ve bir an evvel çalışmalarını sonuçlandırmaları gerektiğini vurguluyor.

Hasanoğlu, Kadı Burhaneddin, Nesimî, Şeyh Kasım Enver, Şeyh Elvan Şirazi, Hakikî, Habibî, Şah İsmail Hataî gibi şahsiyetlerin hayatları ve eserlerinden örnekler vererek Azerbaycan edebiyatı tarihi hakkında malumat vermeye başlayan yazar; bu edebiyatı yüzyıllara göre incelemiş ve makalelerinde kronolojik tasnif metodunu uygulamıştır.

Azerbaycan edebiyatının "teceddüt" devrini üç ana başlık altında inceleyerek 20. asır Azerbaycan edebiyatı hakkında orjinal malumat verdiği makalesinde⁽⁴⁴⁾ Heyet, birinci teceddüt devresine "Maarifçi Realist Edebiyat", ikinciye "Satirik Şiirin İnkişafı" ve üçüncüye de "Aşıkâne Halk Şiiri İnkişafı" adını

(44) Dr. Cevad Heyet, 1985 yılında İstanbul'da yapılan 5. Milletlerarası Tür-

veriyor.

Güney Azerbaycan edebiyatını dört devreye ayıran Heyet, bu devreleri şöyle belirliyor:

- 1- Azerbaycan dilinin teşekkül tarihinden (13. asırdan) 19. asrın başlarına kadar (1828) (45)
- 2- 1828'den 1920 yılına kadar. (46)
- 3- Pehlevî devri veya duraklama-gerileme devri, 1920'den 1978 yılına kadar. (47)
- 4- Muasır devre veya İslâm inkılabından sonraki devre.

Azerbaycan edebiyatını bir de , yazılı (klasik) ve şifahi (halk) edebiyat olarak iki bölüme ayırmakta ve bu bölümleri genel hatlarıyla tanımlamaktadır.

Yazılı edebiyatı Oğuz Türçesi'nin bir "budağı" olarak, miladî 13. asırdan başlatan Heyet, sözlü edebiyatın daha eski olmasına rağmen, daha geç yazıya geçirildiğini belirtiyor ve şifahi (sözlü) edebiyatın en eski örneklerinden biri olarak Dede Korkud'u bir "istisna" sayıyor.

Güney Azerbaycan'da şiir türünün geçen asırda en yaygın kullanılan edebî tür olduğunu belirten Cevad Heyet, şiirde ise en fazla mersiye ve novha türlerinin ilgi gördüğünü söylüyor. 1928'den sonra ise siyasî parçalanmanın etkisiyle "ayrılık hasreti", "hasret edebiyatı" veya "nisgil edebiyatı" denilen yeni bir edebiyatın meydana geldiğini ifade ediyor ve hasret edebiyatının önce halk

koloji Kongresi'nde 20. Asır Güney Azerbaycan Edebiyatı , başlıklı tebliğinde geniş malumat vardır. Bu tebliğ Varlık Dergisi'nde (c. VII, 7-8 (77-78), oct. 1985, s. 18-29) aynen sunulmuştur.

(45) 1828'de Azerbaycan Ruslar tarafından ikiye bölünerek Aras nehri sınır kabul edilmiştir.

(46) 1920'de Kuzey Azerbaycan'da Sovyet hükümeti iş başına geçmiş, Güneyde Pehlevî hanedanı İran tahtına çıkmıştır.

şiiirlerinde, sonra da klasik eserlerde görüldüğünü belirtiyor.

Geçen asrın ikinci yarısında Kuzey Azerbaycan'da görülen realist ve hürriyetçi edebiyatın halkta millî şuur ve "azadlık" fikrini uyandıran bir edebî cereyan halini aldığını ve aynı asrın sonlarında yayılarak Güney Azerbaycan'a ulaştığını hatırlatan müellif, realist demokratik edebiyatın Zakir, Bakıhanof, Vazih, Ahünd-zâde ve Kutkaşınılı tarafından başlatıldığını bildiriyor.

Halen Güney Azerbaycan'da Türçe edebî faaliyetin yoğun bir şekilde sürdüğü, 1978'den sonra 200'den fazla Türkçe kitap yayınlandığı, ⁽⁴⁸⁾ ve çağdaş şairlerin aruz ve hece vezniyle şiiirler yazdıkları, halk şiiirlerinin hece vezni ni tercih ettiklerini belirten Heyet, dil ve alfabe çalışmalarını hakkında da malmumat veriyor.

2- Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı:

Dr. Cevat Heyet Varlık'da Şifahi Halk Edebiyatı hakkında seri makaleler yazmıştır. Bu makalelerde Azerbaycan halk edebiyatını derinlemesine incelemiş, bu edebiyatın dünyanın en zengin ve "kadim" halk edebiyatlarından biri olduğu hükmüne varmıştır. "Şifahi halk edebiyatının ilk nümuneleri kadim insanların ibtidai emek faaliyetleri ve tabiat hadiseleri hakkındaki tasavvurları veya mezhebî inanışlarıyla alakadar olan emek ve merasim nağmeleri olmuştur." diyen Heyet, bu edebiyatı halkın en saf ve temiz duygularının eseri görüyor.

(47) Bu dönemde Kuzey Azerbaycan ile Güney Azerbaycan'ın her alanda irtibatı kesilmiştir.

(48) Bu miktar, makalenin tebliğ tarihi olan 1985 yılı için geçerlidir. Şimdi bu sayının bir hayli fazla olacağı rahatlıkla tahmin olunabilir.

Bu edebiyatta genel olarak emeğe yüksek kıymet vermek ve tembelliğe karşı nefret,"azadlık" arzuları,vatanseverlik ve insaniyet hisleri,zulme ve haksızlığa karşı nefret,hür hayata ve geleceğe ümit ve doğrunun yanlıca (hakkın batılla)galebesi inancının açık bir şekilde göze çarptığını belirten Cevat Heyet, "Ağız edebiyatı"nın realist bir edebiyat olduğunu,eserlerde toplum gerçeklerinin dile geldiğini ifade ediyod. (49)

Araştırmacı,Azerbaycan halk edebiyatı nümunelerinin ilk defa 17-18.asırlarda yazıya geçirildiği tahmininde bulunuyor ve önceki şâirlerin şifahi halk edebiyatından yararlandıklarını belirterek Nizami'yi örnek gösteriyor.Ermeni ve Gürcü kaynaklarında da Türk halk edebiyatı nümunelerine rastlandığını hatırlatarak,bu edebiyatın tesir sahasının genişliğini vurguluyor.

xx.asırda Azerbaycan folklorunu araştırma ve derleme faaliyetlerinin hız kazandığını,folklorun muhtelif çeşitlerinde eserler yayınlandığını,Molla Nasreddin,Nekteb,Debistan,Kehber vb.sürelî yayınların sayfelerinde bu konuya geniş yer verildiğini bildiren Heyet,bu çalışmaların ilmi prensiplere riayet edilmeden yapıldığını ilâve ediyor.

Feridun Bey Köçerli'nin Azerbaycan medeniyeti tarihinde büyük rol oynamış bir şahsiyet olduğunu,Reşid Bey Efendiof ve Abdullah Şaik'in halk edebiyatının birçok meseleleriyle uğraştıklarını belirtiyor ve Kuzey Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti zamanında halk edebiyatına ilgi ve bağlılığın arttığını söylüyor ve bunda da 1923 yılında kurulan Azerbaycanı Tedkik ve Tetebbu Cemiyeti'nin önemli rolü olduğu tesbitinde bulunuyor.

Azerbaycan'da İkinci Dünya Şavaşı'ndan sonraki yıllarda folklor neşri

(49) Cevat Heyet,Varlık'da,Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı adıyla yayınladığı makalelerini 1367 (1970) yılında bir kitap halinde bastırıştır.

ve incelemesi işinde yeni bir canlanma görüldüğünü ve bu işte Azerbaycan S.S.R A.Nizami Adına Edebiyat ve Dil Enstitüsü Folklor Şubesi'nin faaliyetlerinin takdire şayan olduğunu beyirtiyor.

Dr.C.Heyet,Azerbaycan şifahi halk edebiyatı ile ilgili yapılan çalışmalar ve bu edebiyatın nünuneleri hakkında teferruatlı bilgi vererek,Azerbaycan edebiyatı tarihinin karanlık bir bölümünü aydınlatmakla kalmıyor,Varlık'ta, folklor malzemelerinin derlenip yayınlanmasına destek olarak, okuyucuları bu konuda çalışmalara teşvik de ediyor.

Dr.Cevat Heyet,Azerbaycan şifahi halk edebiyatı ile ilgili düşüncelerini Varlık'da yayınladığı seri makalelerde ortaya koymuştur.Bu makaleleri 1367 (1970) yılında kitap haline getirerek Tahran'da bastırmıştır.

B- Gulam Hüseyin Bekdili'ye Göre Azerbaycan Edebiyatı Anlayışı:

Azerbaycan edebiyatında, daha çok klasik edebiyat ve tasavvuf konularını derinlemesine araştıran, inceleyen G. Hüseyin, Varlık'ta seri makaleler yazmıştır. (50)

Tasavvufun özünü öğrenmeden, edebiyatla sofizmin münasebetlerini kavramanın mümkün olmadığını ifade ederek makalasına başlayan Prof. Bekdili, düşüncelerini beş ana başlık altında toplamıştır. Bunlar:

"1. Tasavvuf ve irfan nedir?

2. Tasavvufun muhtelif kolları, İslâmî tasavvufun teşekkülü, onun kökleri ve budakları.

3. Şarkta tasavvuf tarikatı esasında yaranmış mutasavvuf edebiyatı, onun müterakki ve müsbet hususiyetler ve menfi cihetleri.

4. Kurufiyye ve noktavîler ve onların uğursuz tâli'leri.

5. Hipisim terk, dünyalık ve bir nevi muasır sofisim kimi." (51)

Tasavvuf cereyanının, "aklî, felsefî, siyasi ve ictimai" alanlarda çok ciddi te'sirinin olduğunu belirten yazar, "Tasavvuf edebiyatını izleyenler muhtelif zaman, mekân ve şeraitde teşkil tapıp ömür sürdüklerine göre bir sıra ohuşar ve yakın cihetleri ile yanaşı bir çoh köklü ihtilafları da olmuşdur." diyerek, İslâm tasavvufunun meydana çıkış sebepleriyle ilgili görüşlerini aynen şöyle sıralıyor:

(50) Prof. Dr. G. Hüseyin Bekdili, Tasavvuf ve Edebiyat, Varlık, c. III, 1982, sayı:

10 (33) . (ilk makale)

(51) A. g. m. s. 30

1. Bazıları tasavvufun İslâm ve Budiz'min ohşar meselelerinden doğan bir cereyan olduğunu söyleyip, onun Hindistan'dan neşet edip tedricen yahın ve orta şarka sirayet ederek yayılmasını iddia edirler.
2. Bazı kimseler tasavvufu, Eflatun'cu fikir ve âhının mahsulü hesap edip İğrak felsefesiyle tasavvuf arasındaki ohşar cihetleri öz müddialarını sebut etmeğe şâhid gösterirler.
3. Bir iddia bu fikirdedir ki ,yakın ve orta şark sofizmi yahud İslâm tasavvufu,heçbir diğér ecnebi halkın ya ölkenin felsefesinden te'sirlenmemiş, özü müstakil bir cereyan olup,yerli,ictimai,iktisadi,siyasî, şeraitin özünden doğup türenip meydana çıkmıştır.
4. Tasavvufun Mesihîyet (Hıristiyanlık) ruhbanîyetinden doğmasını iddia edenler de vardır.
5. Bazılarına göre tasavvuf,Arab'lar tarafından mağlup olmuş halkların muhafetçi bir cereyanı olup,Arıp istilası ve İslâm nüfuzu aleyhine hazırlanmış siyasî bir ahındır.
6. Asıl sofillerin özlerinin bir kısmı ise, İslâm tasavvufunu heç bir ölke, halk,felsefe ve siyaset.değil,ancak Kur'an'ın ve İslâmîyet'in özünün mahsulü hesab edip,onu "İlm-i Minellah,İlm-i Maallah ve İlm-i Baallah" (Allah tarafından,Allah ile ve Allah'a taraf ilim) adlandırmışlar.
7. Sofilerden bir kısmı ise dinî,Cenâb-ı Musa'nî,İsa'ni,İncil'i,Tevrat'i,Kur'an'i,Hz.Muhammed'i ve diğér bu kimi âsmânî kitablari ve Allahî ve mukaddes zatlari bir tarafa koyup,İnsani Allahî kuvvenin renzi, özü adlandırıp, beşeri Hallak sanıp "Enelhak" söylemişler.İnsani bütün kuvvelerin fevkinde hesab edip hayatın,varlığın yaradani adlandırmışlar."(52)

"Sofî" kelimesinin muhtelif tanımları üzerinde duran Bekdili, bazılarına göre bu kelimenin "safa" sözünden(safalık, temizlik)türediği ; bazılarının görüşüne göre ise Arap kabilelerinden biri olan Beni Sufey'e den meydana geldiğini;hatta safa,safvî,saf (sıra),sofya (latince ilim),sof (yün) v.b. kelimelerden türediğini iddia eden görüşler olduğunu belirterek şöyle diyor:

"Eütün yukarıda söylediklerimizin tahlil ve tedkikinden aydın olur ki, doğrudan da sofî ya mutasavvıf sözü,ister İbn-i Haldun'un fikrinde II.Hicrî Kamerî asrından meydana çıkmış ola,isterse İslâmiyet'le yanaşı yahud İslâmiyetden de çok-çok kabak mevcut olmuş ola yakın ve orta şarkda bunu bir tarikat mektebi ve ıstılahı kimi ikinci Hicrî-Kamerî asrından deb olup tanınmış ve meşhur olmuşdur;özü de yün geyimle alakadar olmuşdur." (53)

Tür edebiyatında asırlarca,düşünce ve duygulara yön ve şekil veren,milyonlarca insan için hayat tarzı olan tasavvufun en yaygın kavramı hakkında Bekdilînin yaptığı çok teferruatlı araştırmadan sonra elde ettiği sonuca göre;'sofi' kelimesi,dervişlerin sırtına giydikleri yünlü abadan (sof) türetilmiştir.

Yazar;sofizmi,MihrperestlikGüneşe tapma ,Zerdüşť dini,Mani dini,Eflatun felsefesi ile ayrı ayrı karşılaştırarak ortak ve farklı yönlerine işaret etmiş,tasavvufun sosyal ve siyasal rolü üzerinde durarak mutasavvıfların esas vazifeleri hakkında şu tesbitlerde bulunmuştur:

1. Ürgüdün öz akidesine inanmak.
2. Muhabbet (ilahî ve begerî muhabbet)
3. Hem-nevine hizmet." (54)

(53) Prof.G.Hüseyin Bekdili,Tasavvuf ve Edebiyat (3),Varlık,c.IV,1982,sayı:1

(54) " " " ,Tasavvuf ve Edebiyat (8),Varlık.c.IV,1983,sayı: 9-10,s.16-26

Tasavvuf edebiyatının meydana gelişini,sofilerin İlahî ve beşerî muhabbeti terennüm ederek,amaçlarını yaymak sebebine bağlayan Bekdili,tasavvuf-da mazmunların kullanılışını mutasavvif olmayanlara hoş görünmek,mânâya derinlik katmak gibi düşüncelere dayandırarak,"bunu da kaydedek ki,tekce tasavvuf ve İlahî muhabbet ve vahdet- i vücud meselesi değildir ki,şark nesir ve şiirinde sûret ve mazmunun değişmelerineseben olmuştur,bunlarla yanaşı elbet de asırlar boyu diğer âmiller de bu mes'eleye öz muayyen te'sirler göstermiştir." (55) diyor.

Yazar,mutasavvif edebiyatın meydana çıkmasına esas sebebin insan meselesi,insan talihi ve insan saadeti olduğu kanaatindedir.Eu kanaatini şöyle dile getiriyor:

"Onlar hatta bazân güçle hâkimiyeti elde etmek ve bu yolla öz mesleklerini tatbik etmek,istek ve arzularını hayata geçirmeye,ictimâî adalet ber-karar edip,beşerî hoşbahtlığa ve düz yola sevk ettirmeğe cehd edip,siyasî mübarezeni,ahlâkî,terbiyevî,mübârezeden ve her cevri-menfî ve gizli mukavemetden üstün tutmuşlar.Onlar tarikat adı ve perdesi altında geniş kitleler içerisinde bir çok ciddi ve inkılâbî işler görmüş,köklü hazırlıklar aparmışlar.Mevcut feodal istikbâr hâkimiyeti devirmeye seferber olup,ayağa kalkmış, isyanlar kaldırmışlar ki,teessüfler olsun ki,asırlar boyu irtica've istikbâr hakimiyeti ve feodal saltanat kuruluşu ve kudreti öz imtiyazlarını korumak için mütemâdiyen ve tarih boyu bu kimi mukavemet ve isyanlarla anansız mübâreze aparmış,isyanlar ve kıyımları kan-kırgın bahâsına yatırmağa nail olmuşlar ve müterakki,inkılâbî ve isyançı kuvvelerin darma-dağın edilmesinde heçbir

hıyanet ve cinayetten çekinmemişler." (56)

Bu ifadelerden, yıllarca istiklâl ve hürriyet mücadelesi veren Azerbaycan Türklüğünün gerek Rus rejimi ve gerekse İran Pehlevî hanedanlarına karşı ayaklanma ve varlıklarını isbat gayretlerinin hüsrarla sonuçlanışının verdiği ızdırabı hissetmemek mümkün değil. Azerbaycan edebiyatında, tasavvuf düşüncesinin insanı yüceltmesi ve insanca yaşama taleplerine yönlendirmesinin, hürriyet için bir itici güç olarak değerlendirildiği de, bu ifadelerden anlaşılmaktadır.

C- Dr. Hamid Nutki'ye Göre Azerbaycan Edebiyatı Anlayışı:

Hamid Nutki, Varlık'ta Azerbaycan edebiyatının tarihinden daha çok dil problemleriyle ve bazı terminolojik meselelerle ilgilenmiş, edebiyatın temel taşı olan dil meselelerinden, şiir tekniklerinden ve Fars edebiyatına zenginlik katan, İran kültürüne asırlarca hizmet eden Azerbaycan Türklüğü gerçeğinin kültür meselelerinden bahsetmiştir.

"Şiirimizde Kafiye Meselesi" (57) başlıklı yazısında "Halkımızın şiir ve güzel söze olan derin alâkası şüphe götürmez. Laylalarda ihsaslı beyan kudreti, nağılların başlarında ve sonlarında ve yer yer ortalarında pelen mevzun ibareler, sayaçların sihirli formlara benzeyen sayaları, âşıkların koşmaları, oyunlarda okunan ve tekrarlanan manzum cümleler, dâstanlarımızdaki câzip parçalar, ağızlardaki mahnılar, sineden sineye geçen bayatılar, kulaklarda cingildeyen ve üreklere oturan atalar sözi vesair bir yandan, defterler dolu su şiir neveleri (aruz vezninde anadilinde ve yahud farsça-klasik şiirler barmak hesabı-hecayî- şiirler, istilaha ağ ve âzâd -serbest- şiir itlak olunan bedii eserler) öbür yandan, küçük ve büyüklerimizin güzel sözü şiire olan sonsuz aşklarının misallerindedir." diyerek Azerbaycan edebiyatının zenginliği ve şiire verilen önemi dile getiriyor.

Azerbaycan edebiyatında, şiirin şekil özellikleri, vezin ve kafiye problemleri; şiirde kullanılan mazmunlar ve konuların zenginliği üzerinde durarak şiir inceleme teknikleriyle ilgili prensipler geliştiren Heyet; çağdaş şâirlerin, Azerbaycan Türkçesiyle şiirler yazmalarının gereğini her fırsat-

(57) Dr.H.Nutki, Şiirimizde Kafiye Meselesi, Varlık, c. II, 1981, sayı:3(14), s. 3-11

ta vurguluyor:

"Dilimizde dünya ölçüsünde güzel şiirler yazılıp ve yayılmaktadır. Biz de muasır dünya edebiyatının muhtelif sebk ve şivelerinde dilimizin sonsuz söz yaratmak imkânlarından faydalanmalıyık. Dilimizin bünyesine göre kafiye ve vezin meselelerini başa düşmekle bu ireli hareket ve inkişaf daha da süratli olacaktır ve yaratıcılarımızın zevk ve istidâdları geçmiş mirasımız - dan ilham almakla beraber ,dar kalıplardan azad olarak,daha şirin meyveler verecektir." (58)

Dilde "söz ve ıstılahların imkân dahilinde Türkçeleştirilmesi" konusunda da metod geliştirerek kurallar koyan Hamid Nutki; Ziya Gökalp'in Türkiye Türkçesi'nin ıslahı konusundaki faaliyetlerini andıran bir yol çizmektedir. Türkçeleştirmenin metodlarını şöyle sıralıyor :

- 1- Menimsemek (asimilasyon)
- 2- Yenilemek
- 3- Çevirmek
- 4- Benzetmek
- 5- Yaratmak." ve hemen ilave ediyor :

"Elbet de bütün bu metodlarda esas "zevk- i selim" ve halkın, bu dili danışanların, kabul etmeleridir. Münevverlerin vazifesi dilimizi cûr be cûr âfet ve parazitlerden gözümüzün gilesi kını korumaktır. (muhafaza etmektir)

Demeyin ki bizim elimizden ne gelir? Büyük Fuzulî, Türk dilinde yaratıcılığa başlarken, bu vadide ilk adımların çetinliklerini hetirleyerek ye's yerine himmetine güvenmiş ve ne güzel demiştir :

(58) Dr. H. Nutki, Şiirimizin Kafiye Konuları Nelerdir ? Ses Benzerliklerinden

Mende tevfiik olsa bu düşvâri âsân eylerem

Nevbahâr olacak tikenden berk-i gül izhâr olar. "(59)

Hamid Nutki,Azerbaycan dilinin imlâ kaidelerini tesbit etmek için,şu prensiplere dikkat edilmesi gerektiğini söylüyor :

"1- Asanlık ve sâdelik

2- Tarihi tedâvin ve geçmişin tecrübelerinden faydalanmak

3- Mantıkla meselelere yanaşmak ve ilmi tedkikat ve araştırmalardan faydalanmak."(60)

Böylece, Azerbaycan Türkleri'nin kültür varlıkları,yazılı metinlerle ebedileşecek,nesiller arasındaki kopukluk,diğer Türklerle irtibatsızlık giderilecek ve Azerbaycan Türkleri dil ve edebiyat sayesinde gerçek kinliklerine kavuşacaklardır.

İran'daki Azerbaycan Türklüğünü inkâr edenlere bir makalesinde şu cevabı veriyor :

"Eüyük ihtibahkârlık ya hoıkabazlığın burada açıklanması lâzım : Eğer insanlığın nişânesi Farslık olsa acaba,birçok asıl ve hakiki İranlılara,ana dillerinin Farsça olmadığı için ne cevap vermek lâzım ? Ve acaba gene, tek bu nişaneye göre bir çok gayri İranlılara meselâ Afganlara,Tacikler ve başkalarına İran'lı sicili mi sadar edelim ?

Mesele budur : Azerbaycanlıların en asil ve hakiki İran'lı olduğuna heç kesin şüphesiz etmeğe hakkı yohdur; ne Fars Doktor Muhsini'nin⁽⁶¹⁾ ve de hemşeh-

(59) H.Nutki,Bizde Tefvik Olsa....,Varlık,c.II,1981,sayı:2 (13),s.3-9

(60) " " ,Bir Neçe Yazı Kaidesi,Varlık,c.II,1981,sayı:8(19),s.3-23

(61) Ozamanki Azerbaycan Maarif Müdürü.

rilerimiz olan imecilerinin ! " (62)

D- Akay Kerim Meşrutacı (Sönmez)* in Azerbaycan Dili Hakkındaki Görüşleri :

Azerbaycan'ın meşhur şâir ve yazarlarından olan Meşrutacı, Varlık'taki bir makalesinde Azerî Türklerini de Pars sayan görüşe karşı düşünce ve duygularını şöyle belirtiyor :

" İran'da lehçe sözü diyalekt mefhumunda içletmişler ve bizim anadilimizi de Farisi'nin bir lehçesi saymak istemişler. Bu görüş tamamıyla yanlış ve galattır; çünkü Pars dili Hind ve Avrupa diller grubuna dâhildir. Halbu ki bizim dilimiz Türki dilidir ve müstakil bir dil olmakla beraber Ural- Altay dili gruplarına mensubdur ve bunun için Azerî Türkçesi Pars dilinin bir lehçesi olamaz. " (63)

Bu ifadeden sonra şâir, candan duygularla ördüğü " Anam Dili" adlı âbide şiirini, sonsuza kadar Azerbaycan Türkçesinin var olmasının nişanesi olarak edebiyat tarihine nakş ediyor. Bu şiiri aynen alıyoruz :

A N A M D İ L İ

Gönül kuşu ohur vatan gülilen

Gül nice ki güler öz bülbülilen

Sözlerimi yazdım halkın diliylen

Odur adım üreklerden silinmez

Yazılmasa dilin kadri bilinmez

(62) H. Nutki, Kültür Meseleleri ve Biz, Varlık, c. II, 1981, sayı: 7 (18) s. 8

(63) A. K. Meşrutacı, Anam Dili, Varlık, c. II, 1981, sayı: 9 (20), s. 60-62

O günden ki dilim "lehçe" sayıldı

Yatmış tab'ım bir diskinip ayıldı

Bu ayyıklık ülkemize yayıldı

Damarlarda gayret kanı kaynadı

Paslı kalem elimizde oynadı

Ürek coşdı humar gözler süzüldü

Dalısınca incilerim düzüldü

Arzularım sevdiğiz tek yazıldı

Bilirsiz ki duman hara çen hara

San'at hârâ, hüner hârâ, men hârâ

Dudaklarım gülümserken ezelde

Anam mene "oğul" deyip bu dilde

Anadili unutulmaz min ilde

Hakikatde bu dil benim canımdır

İligindir, sümügümdür, kanımdır.

Kara bulut gédip gözden iteydi

Yazdıklarım elinizê yeteydi

Ohuyaydız yaralarız biteydi

Bahan ondan bir şâha gül dereydi

Derdiğini elden ele vereydi.

Üreğinde sönmeyen odun var

Odur benim "Sönmez" kimin adım var

Siz ki varsız benim her bir zadım var

Arzum budur, gönlüz menden dönmesin

Yandırdığım şem'çırağlar sönmessin. (64)

(64) Sönmez, Anam Dili, Varlık, c. II, 1981, sayı:9 (20), s. 61-62

IV. BÖLÜM : AZERİ EDEBİYATI ANLAYIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Bu kavramın tartışmasına girmeden önce "Azerî", "Azerî Türkçesi" kavramlarının ne anlama geldiğini hatırlamak yararlı olacaktır.

Genellikle Azerbaycan'a mensup mânâsına gelen "Azerî" kelimesi, kavram olarak birbirinden tamamiyle ayrı anlamlarda kullanılır. Meselâ:

a. x-xiii. asır İslâm müelliflerinin, Azerbaycan'da eskiden beri kullanılan Fars lehçelerinden birine "Azerî" dediklerini biliyoruz. Yakubî, ix. asırda Kitab' al-buldan'da "Azerî" kavramını, Azerbaycan'da yaşayan İranlı halk mânâsında kullanmıştır.

b. Kuzey ve Güney Azerbaycan'da xii-xv. asırlar esnasında yerleşerek yaşayan Türklerin şivesi ifade edilmektedir.

c. 1917'den sonra Kuzey Kafkasya'da kurulan Türk cumhuriyetinin adının resmen "Azerbaycan Cumhuriyeti" olması sebebiyle "Azerî" tabiri buradaki Türkleri ve onların dillerini ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.

ç. Köprülü, bu kavramın daha geniş bir sahayı kapsadığını belirterek "Umumiyetle İran, Kafkasya, hatta Şarkî Anadolu ve Irak Türkleri arasında uzun asırlardan beri zengin bir edebiyat vücûda getiren edebî lehçeye itlak olunmak icab eder."⁽⁶⁵⁾ diyor.

Azerbaycan'da konuşulan Türkçeye, "Azerî lehçesi" mi yoksa "Azerî şivesi" mi demek gerektiği konusunda da farklı görüşler bulunmaktadır. "Azerî" kelimesine verilen muhtelif anlamlar bu dilin . de farklı kavramlarla ifade edilmesine sebep olmuştur. Lehçe, şive, ağız kavramlarının farklı yorumlanması da bu sonucu etkilemiştir.

(65) F. Köprülü, Edebiyat Araştırmaları II, Ötüken Neşriyat A.Ş. İst. 1989, s. 19

Tahsin Banguoğlu, Azerî Türkçesi'ni Türkçenin lehçesi olarak tarif ederken (66) Muharrem Ergin, Türkçenin şivesi olarak kabul ediyor. (67)

M. F. Köprülü, "Azerî-Türk lehçesi" tabirini kullanarak bu Türkçeyi "umumî olarak âzerî veya şarkî oğuz lehçesi diye adlandırmak kabildir." diyor. (68)

Biz, Köprülü'nün, "Azerî" kavramının kapsadığı bölge hakkındaki tarifine katılmakla beraber, bu bölgede konuşulan dilin Türkçenin lehçesi değil, Prof. Dr. M. Ergin'in ifade ettiği gibi, Türkçenin şivesi olduğu kanaatindeyiz. Ancak, "Türkçe" kelimesinin birleştiricilik fonksiyonunu dikkate alarak "Azerî şivesi" yerine "Azerî Türkçesi" veya "Azerbaycan Türkçesi" tabirini kullanmayı tercih ediyoruz.

"Azerî" kelimesinin farklı anlamlarda kullanılışının etkisi "Azerî edebiyatı" anlayışlarına da yansımıştır. Bu yüzden, "Azerî edebiyatı", bu sahada araştırma yapan ilim adamlarınca farklı tanımlanmış ve değişik bakış açılarından incelenmiştir.

Neselâ; Fuat Köprülü Azerî edebiyatını tanımlarken dili esas almış, Kuzey Azerbaycan'da ise bu coğrafi bölgede meydana getirilen XII. asırdan evvelki kültürlerle de sahip çıkılmıştır. (69) Hamid Araslı, bu konuda kavmiyet prensi-

(66) Tahsin Banguoğlu, Türkçe'nin Grameri, T. T. K. Basım Evi, Ank. 1986, s. 11

(67) Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi yayınları A.Ş., İst. 1985, s. 10

(68) M. F. Köprülü, Edebiyat Araştırmaları II. Ötüken Neşriyat A.Ş., İst. 1989, s. 19

(69) Bizce, Kuzey Azerbaycan'ın resmî görüşü gereği Azerbaycan bölgesinde,

Türklük öncesi kurulan medeniyetlere sahip çıkılması doğru değildir.

Tıpkı Eski Anadolu medeniyetlerine, Türk medeniyetiymişcesine sahip çıkmanın doğru olmadığı gibi.

bini esas almakta; Türkçe yazmasalar dahi xııı. asır öncesi Farsça, Arapça yazan Azerbaycan'lı Türk şâirleri ve eserlerini de "Azerbaycan Edebiyatı"na dahil etmektedir. Bu yüzden eserinde⁽⁷⁰⁾ sadece Türkçe yazan Azerî ediplerden bahsettiği için makalesinde⁽⁷¹⁾ Dr. Cevad Heyet'i tenkid etmiştir.

Cevad Heyet, bu tenkide verdiği cevapta⁽⁷²⁾ "Büyük üstâda minnetdarlığı-mı bildirirken onun kıymetli teveccüh ve dikkatini bir neçe meseleye celb etmek isteyirem." diyerek, "Azerbaycan Türki dilinin edebiyat tarihini diğer şartları ve muhiti de nazara alarak yazdığımız ilk ve kısa eserimizde Fârsî yazan büyük şâirlerimizden kabak anadilimizde yazanları tanıtdırmağı tercih ettik. Görünür ki üstâd bizim vazimize bizim zâviyeden bahmayır. Bu da çoh tabiidir, çünkü geçen 50 illik istibâd ve hafkan dövründe İran'da yaşamadığı için bizim derdlerimizi ancak kitab ve gazetelerden tâkib etmişdir. "hükümünü veriyor. Ayrıca, eserin deneme mahiyetinde olduğunu ve sınırlı inkânlardan dolayı 19 ve 20. asırlar hakkında malumatın yetersiz bulunduğunu kabul ediyor.

Buradan da açıkca görüldüğü gibi Dr. Cevad Heyet, Azerbaycan edebiyatını "Bu ülkede asırlardan beri yaşayan halkın anadili olan Azerî Türkçesi'nin edebiyatı ve onun tarihi tekâmülü esnasında verdiği eserleri" olarak tanımlıyor. Bu yüzden makalelerinde, Farsça yazan Azerbaycanlı Türk yazarlardan bahsetmemiş, onların eserlerine yer vermemiştir.

(70) Dr. Cevad Heyet'in, Varlık'da "Azerbaycan Edebiyatı Tarihine Bir Bakış" adıyla yayınladığı seri makaleler kadediliyor.

(71) Prof. Dr. Hamid Araslı, Cenubdan Sesler, Edebiyat Tarihimiz Hakkında Yeni Eser, Varlık, c. IV, April, 1982, sayı:1 (35), s. 61

(72) Dr. Cevad Heyet, İzah, Varlık, c. IV, April 1982, sayı:1 (35), s. 65-68

İsmail Hikmet'de , Azerbaycan Edebiyatı Tarihi'nde⁽⁷³⁾ bu edebiyatı Azerî Türkçesi'nin edebiyatı şeklinde değerlendiriyor ve Farsça yazan Azerî Türklerine edebiyat tarihinde yer vermiyor; ama, bunları "Azerbaycan şâirleri" olarak görüyor. İncelememizin "İsmail Hikmet Ertaylan'a Göre Azerî Edebiyatı Anlayışı" bölümünde bu konuda teferruatlı bilgi sunulduğundan, tekrara gerek görmüyoruz.

Feridun Bey Köçerli, eserinde⁽⁷⁴⁾ , Hasanoğlu, Hataf, Fakiki, Kadı Burhaneddin ve Emanî hakkında hiç bilgi vermemiş, Vakıf'ı Azerbaycan edebiyatının "banisi ve müessisi" saymıştır. Azerî Türkü olup da Türkçeden başka dillerde yazan ediplerden de bahsetmemiştir. Azerbaycan şâir ve yazarlarını yaşadıkları bölgelere göre tasnif etmiş, Fuzulî'yi "Azerbaycan şâirlerinin üstâdı " saymıştır.

Köçerli, Azerbaycan edebiyatını Azerbaycan coğrafyasında meydana gelen Türk edebiyatı gibi değerlendirmiştir. Bu yüzden Kadı Burhaneddin, Fuzulî gibi bu coğrafya dışında yaşayan ve Azerî Türkçesiyle eserler veren edipleri Azerbaycan edebiyatı temsilcilerinden saymamıştır. Türkçe yazmayan Azerî'lerden ise hiç bahsetmemiştir. Tabii ki Köçerli'yi bu yola iten, yaşadığı dönemin siyasi ve ictimai şartları olmuştur. Eserinde , derleme çalışmaları esnasında ve kitabın basımı safhasında karşılaştığı zorluklardan bahseden Köçerli; Azerbaycan edebiyatının sınırlarını çizmekten ziyade kaybolmak üzere olan edebî mahsüllerin gün ışığına çıkarılması amacını gütmüştür. Bunda da başarılı olduğu söylenebilir.

(73) İsmail Hikmet, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, c. I-II, Bakü 1928

(74) Feridun bey Köçerli, Azerbaycan Edebiyatı, c. I-II, "Elm" Neşriyat, Bakü 1979

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde ise;1920'de Sovyet ve 1937'de başlayan Stalin döneminin siyasî baskıları sebebiyle,Kuzey Azerbaycan'ı Türklük âleminde koparmak,ayrı bir kimlik kazandırmak amacıyla ortaya atılan resmî görüşe göre Azerî edebiyatı,Azerbaycan coğrafyasında tarihin karanlık devirlerinden beri oluşan kültürlerin edip ve eserlerini kapsamaktadır. xıı.yüzyıldan önceki müşterek Türk edebiyatı bu kapsamın dışında tutularak, Avesta'nın bazı bölümleri Azerbaycan edebiyatının ilk örnekleri sayılır. Böylece,Azerbaycan edebiyatının başlangıcı Azerbaycan bölgesinin tarihi ile özdeşleştirilerek yorumlanmakta ve IV-V. asırlara kadar götürülmektedir.

1980'den sonra bu görüşte değişimler olmuş, "v-xı. eslerde yaranan Türk dilli abideler Azerbaycan edebiyatının da esas kaynaklarından sayılabilir."⁽⁷⁵⁾ gibi yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Sovyet Azerbaycanında,Azerî edebiyatı anlayışı dil,kavmiyet ve coğrafi bölge esasından ziyade,tarihi kültür muhitine dayanmaktadır.Bu yüzden de ; Arapça,Farsça,Türkçe yazan edipler ve hatta Rusça ve diğer dillerde yazan Azerbaycanlılar da bu edebiyatın temsilcilerinden sayılmışlardır.Ediplerin ve eserlerin değerlendirilmesinde siyasî düşünce esas alınmış,bu anlayışla tenkid ve yorumlarda bulunulmuştur.Bu yüzden çoğu değerlendirme ve incelemeler ilmi tarafsız yorundan uzaktır.

Varlık dergisi yazarları,"Azerbaycan Edebiyatı" kavramına yeni bir anlayış getirmemişler,Köprülü'nün yaptığı gibi dili esas almışlar ve Azerî Türkçesiyle meydana getirilen eserlerle bu Türkçenin klümsüzleşmesine hizmeti geçen edipleri Azerî edebiyatına dahil etmişlerdir.Bu anlayışa,öncelikle

(75) E.Seferli-H.Yüsifov, Gedin ve Orta Esrler Azerbaycan Edebiyatı, Maarif Neşriyatı, Bakı 1982, s.28

Türk varlığının isbatı ihtiyacının doğurduğu zaruriyet etkili olmuştur.

Cevat Heyet ve diğer edebiyat tarihçileri, İran'daki Türklerin Farsçadan farklı bir dil kullandıkları ve bu dille bir edebiyat meydana getirdikleri gerçeğini vurgulamak amacıyla bu sahada çalışma yaptıklarını belirterek, halkı bu konuda bilinçlendirmeye çalışmışlardır.

Araştırmacıların, "Azeri Edebiyatı" anlayışlarının farklı olması ; bu edebiyatın başlangıcı, gelişmesi, devreleri ve son durumu hakkındaki kanaatlerinin de farklı olması sonucunu doğurmuştur.

Köprülü, Azerbaycan edebiyatının tekâmül devrelerini ;

1. İlhanlılar ve Celayırlılar devri (xiii-xiv)

2. Karahanlılar ve Akkoyunlular devri (xv)

3. Safevîler devri (xvi-xviii)

4. Avşarlar, Zendler ve Kaçarlar devri (xviii-xix)

5. Azerî Edebiyatının Teceddüt devri (xix-xx) olmak üzere beş bölüme ayırırken, Kuzey Azerbaycan'da E. Seferli ve H. Yüsifov'un edebiyat tarihi ile ilgili kitaplarında:

1. En kadim devirler Azerbaycan edebiyatı (Avesta)

2. Erken orta esrler edebiyatı (Kitâb-ı Dede Korkut)

3. xi-xii. esrler edebiyatı (Katran Tebrizi, Hetib Tebrizi v.b.)

4. xiii-xiv. esrler edebiyatı (İzzeddin Hasanoğlu, Marağalı Evhedî v.b.)

5. xv-xvi. esrler edebiyatı (Kışverî, Hebibî, Şah İsmail Hataî, Fuzulî v.b.)

6. xvii-xviii. esrler edebiyatı (Mehemmed Emin, Fedai, Mesihî v.b.) ve

sonrası şeklinde bir tasnif yapılmıştır.

Varlık'da Cevat Heyet ise Güney Azerbaycan Edebiyatı'nı :

1. 13. asırdan 1828 yılına kadar olan devre

2. 1928'den 1920 yılına kadar olan devre

3. Pehlevî devri veya Duraklama, Gerileme devri

4. Kuasır devre veya İslâm İnkılabından Sonraki devre olmak üzere dört döneme ayırıyor.

Cevad Heyet, edebiyat tarihiyle ilgili makalelerinde Kuzey Azerbaycan edebiyatı ile ilgili bilgi (inkân nisbetinde) verdiği halde, bütün Azerbaycan edebiyatını devrelere ayırmıyor. Dikkatini daha çok Güney Azerbaycan edebiyatı üzerinde yoğunlaştırıyor.

İsmail Hikmet, kronolojik sırayı takip ettiği eserinde ayrı bir tasnif yapmıyor; tezkireleri kaynak olarak alıp, Azerbaycan bölgesinde doğup büyüyen ediplerden hareket ediyor. Bu şahısları tek tek ele alarak edebî kişilikleri, eserleri hakkında bilgi veriyor, eserlerinden örneklerle devrin genel çerçevesini çiziyor. Bu yöntem, eski tezkirecilik geleneğinin devamıdır. Araştırmacının bu gelenekten farkı, birden çok kaynağa mürâcaat ederek Azerbaycan edebiyatı ile ilgili biyografi yanlışlarını ortaya koymasındadır.

Köçerli de ; edipleri yaşadıkları bölgelere göre sınıflandırdığından Azeri edebiyatının gelişimi hakkında ayrı bir tasnife gerek görmemiştir. İnceleme ve araştırmadan ziyade derleme amacı güttüğünden eseri bir antoloji niteliğindedir. Eserin ilk neşrinde adının "Azerbaycan Edebiyatı Materyalleri" olması da, yazarın, kaybolmaya yüz tutmuş eserlerin tesbiti amacını güttüğünü, ortaya koymaktadır.

Bize göre, Azerbaycan Edebiyatı, Türk edebiyatının bir kolu olarak, XIII. yüzyıldan itibaren kendine has kurallar ve şartlarla gelişen, zaman zaman kesintiye uğrayan bir kültürün doğurup taşıdığı edipler ve eserleri ihtiva etmektedir. Bu bölgenin havasını teneffüs etmiş, kültürüyle yoğrulmuş Türkle-

rin -başka dillerde de yazsalar - eserlerini bu edebiyattan saymak; başka ülkelerde yaşayıp eser verseler dahi, aynı kültürün meyvalarını sunmuş olduklarından dolayı Azerbaycan'lı bütün edipleri de bu edebiyata dahil etmek gerekir.

Azerbaycan edebiyatının tasnifi konusunda ise ; hem Türkiye, hem de Kuzey Azerbaycan'daki bu konuyla ilgili neşriyatı iktân nisbetinde takip edebilen Varlık yazarı Cevad Heyet'in değerlendirmeleri daha tarafsız ve ilmi gerçeklere yakın görünmektedir.

Bu son zamanlarda Azerbaycan sahasında esen hürriyet rüzgarlarının etkisiyle, pek çok düğün çözülecek, Azerbaycan edebiyatının karanlık kalan noktaları da aydınlanacaktır. Böylece, Azerbaycan edebiyatına ilgi duyan bütün ilim adamlarınca bir "Azerbaycan Edebiyatı" anlayışına ulaşılabilecektir.

V.BÖLÜM : VARLIK DERGISİNDE AZERİ EDEBİYATI TARİHİ MESELELERİ

A.Biyografi ve Bilgi Yanlılıkları Meselesi:

Azerbaycan edebî eserlerinin hayatları, edebî kişilikleri ve eserleri ile ilgili bilgilerin kaynaklarda farklı verilmiş olması, Azerbaycan edebiyat tarihi için çok önemli bir problem olarak görünmektedir. Varlık dergisinde üzerinde durulan ediplerden bazıları şunlardır :

a.Şems-i Tebrizî: Mevlâna'nın ilham kaynağı olan Şems'in hayatı hakkında, Tahran'da yayınlanan Makâlât-ı Şems-i Tebrizî adlı kitabı tenkid eden Prof.G.Hüseyin Bekdili şu malumatı veriyor: "Ancak burada tertib kronoloji ahırdan bir kadar pozulup ve muayyen sehve ile verilmiştir. Çünkü ilm âlemine tamamiyle aydındır ki, Mevlânâ Celâleddin-i Rumî Şemseddin Tebrizî'nin yoh, Şemseddin Tebrizî Celâleddin-i Rumî'ni telkin edip, onun muradı, mürşidi ve Celâleddin'in öz sözüyle desek "Tanrısı" olmuştur. Ona manevî idrak, tarikat ve muhabbet dersi vermiştir. Bele ki Celâleddin hemişe özüni, muradı ve mürşidi olan Şems'in rehini ve müntedârı bilerek 84500 mısradan ibaret olan iri hacimli külliyatına "Külliyât-ı Şems-i Tebrizî" adı vermiş, misli, nâziri olmayan meşhur "Mesnevî" sinde de onunun ilhamı ve ma'nevî te'sirinden kemâle yetmiştir. Bele ki defalarla özü bu hakda milahaza söylemiş, özüni Şemseddin'in müridi ve şakirdi hisâb etmiştir."⁽⁷⁶⁾

b.Mehmed Fuzûlî: Klasik Türk edebiyatının en meşhur siması olan Fuzûlî'nin hayatı hakkında da farklı malumatlar mevcuttur. Adının Mehmed, olduğu, Bayat Boyu'na mensub bulunduğu ittifakla kabul edilmesine rağmen, Hille'de dünyaya gelişini Dr.C.Heyet "muhtemel" görüyor. Babasının Hille Müftüsü Süleyman olduğu, Hille'de dünyaya geldiği, Rahmetullah adlı bir hocadan Arapça ve meşhur Azerî şâiri Habîbî'den edebî ilimler tahsil ettiği, Hocası Rahmetullah'ın kızıyla evlendiği düşüncelerinin hep rivayet olduğunu belirten Prof.Dr.F.Kadri Timurtaşın bu görüşlerine,⁽⁷⁷⁾ Tarih- i Edebiyat müderrisi Faik Reşad'ın görüşlerini kaynak göstererek, Habîbî'nin Bağdat ve havalisinin

(76) G.H.Bekdili, Bozorgân-ı Azerbaycan-Şems-i Tebrizî'nin Hayatı ve Yarıdıcılığı, Varlık, c.I, 1979, sayı:11, s.58

(77) Prof.Dr.F.Kadri Timurtaş, Tarih İçinde Türk Edebiyatı, Vilayet Yayınları, İstanbul 1981, s.194

Şah İsmail tarafından zaptı zamanında Şah'ın yanında bulunması ve belki de bir müddet Bağdat'da kalarak genç şâir Fuzulî'ye muallimlik etmiş olması yorumunu getiren İsmail Hikmet, "nasılı bu cihetler tamamen aydın değildir." demek zorunda kalıyor. (78)

Köprülü, Fuzulî'nin hayatı hakkındaki bu rivayetlerin ilmî dayanağının olmadığını belirterek, "bir aralık İstanbul'a geldiği rivayetinin hiç esasının olmadığını" hükm ediyor. (79)

Şâir Habîbî'nin Fuzulî'ye hocalık etmesi hususunda Prof.Dr.G. Hüseyin Bekdili ise şu görüşleri savunuyor: "Görünür ki, Gürzeddin Habîbî üç büyük padişahın manzur-ı nazarı olmaktan başka, Türk edebiyatının tâcı menzelesinde olan büyük Fuzulî'nin de mürşid-i kâmilî olmuştur ki, bizce o herbir melikü's-suâra ve sultanü's-suâralıktan artık ve kıymetlidir. Çoh olabilir ki büyük Fuzulî öz mürşid-i kâmilî olan Gürzeddin Bey Habîbî'nin âbdâr kelâmlarını ohudukdan sonra şâir söylemeye başlamıştır. Nece kim Habîbî'nin kelâmlarını beğenen Tuhfe-i Sâmi ve Kamus'ul Alâm'ın bize numûne olarak gösterdiği

Ger senin çün itmeyem çâk ey gül-i nâzik beden

Kabrim olsun ol kubbe eğnimde pirâhen kefen

matla'lı gazelin tamamını büyük Fuzulî tahmis etmekle, rüzgârın çengelinden helâs ederek bu âna dek hıfz etmiştir. Ma'teessüf matbaacılar hemin gazelin tahmisini Divan-ı Fuzulî'nin otuza kadar gördüğüm dürlü dürlü basmalarında muhammes adlandırarak sehve yol vermişler." diyerek Habîbî'nin vefatı zamanında Fuzulî'nin başlangıç, gençlik yıllarını geçirdiği ve onun eserleriyle kanatlandığını belirtiyor. (80)

(78) İsmail Hikmet, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, Bakü 1928, s. 244-45

(79) Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, İst. 1974, c.IV, s. 686-699

(80) Prof. Bekdili, Sultanu's-Şuara Habîbî, Varlık, c.VIII, 1986,

sayı: 3,4,5 (85,86,87), s.38-41

Bizce de Fuzulî'nin Habîbî'den ders alması, ona talebelik etmesi ihtimali çok zayıf; Habîbî'nin şiirlerini tanıması ve onlardan ilham alması, hatta tahmis etmesi gerçeğe daha uygun.

c. Habîbî: İsmail Hikmet, Habîbî hakkında bilgi verirken şu ihtilafdan bahsediyor: "Bu hususda Şemseddin Sâmî'nin: 'Sultan Bâyezid Han-ı sanî devrinde Rum'a gelmiş ve Yavuz Selim Han zamanında vefat etmiştir.' diye yazması ve Aşık Çelebi ile Hasan Çelebi tezkirelerinin bu rivayeti kuvvetlendirmeleri Habîbî'nin ne için ve ne zaman Safeviler sarayını terk ettiğini, ne için ve ne zaman İstanbul'a geldiğini aydınlatmaz." diyerek F. Köprülü'nün görüşünü benimsiyor ve "Hicrî'nin nısf-ı âhîrinde Çağatay Türk edebiyatının ihyası için çalıştığı bir zamanda Habîbî dahi Azerî şive-i şiirinde sâf, pâkize şiirler yaratır" Süleyman Mümtaz'ın bu sözleri tarihî büyük bir hatadır. Habîbî sekizinci asrın değil, dokuzuncu asrın şâiridir." (81) düzeltmesini yapıyor.

ç. Basirî: İsmail Hikmet, Tezkire-i Sehi'nin Basirî hakkındaki malumatına iştirak ederek İstanbul'a Fatih zamanında geldiği hükmünü vermişse de, esere şu dipnot düşülmüştür:

"Müellif burada yanılır. Yukarıdan bere okunan Tezkire-i Sehi'den naklolunmuş yazılarda Basirî'nin Uğurluoğlu tarafından Sultan Bâyezid nezdine elçi olarak gönderildiği anlaşılır. Basirî'nin İstanbul'a Fatih zamanında geldiğine veya ki Nuhbet'ül Tevarih'ül İhbâr'dan naklolunmuş hâşyede Sultan Mehmed'in yanına gelen Uğurlu Mehmed'le birlikte bulunduğu dair hiç bir kayd yoktur. Burada bir yanlışlık olacaktır....." (82)

(81) İsmail Hikmet. A.g.e. s.243

(82) A.g.e. s.266

d. Serverî: Doğum ve ölüm tarihi bilinmeyen Serverî'nin de bi-yogâfisinde karışıklıkları mevcuttur. Sehî tezkiresinde: "Sultan Selim devrinde Şah İsmail vaktinde fevt oldu" deniyorsa da hiçbir sağlam delil belirtilmediğinden bu bilgiler yetersizdir. Kınalı-zâde Hasan Çelebi de benzer ifade kullanıyor. Latiff Tezkiresinde "Vilâyet-i Şarkdandır, bazıları Rumî diyirler." cümlelerinden , menşei hakkındaki ihtilafı İsmail Hikmet tesbit ederek, dikatleri bu noktaya çekiyor. (83)

Türkiye'de yetişen eski edipler arasında birçok Serverî mahlaslı şâir olduğundan, Azerî şâirine Serverî-i Şarkî dendiğini biliyoruz. Varlık'da, bu konuda ayrıca bir bilgi mevcut değildir.

Baha pâk çok edip hakkında böyle bili yanlışlığı ve daha doğrusu, bilgi eksikliğinin olması, Azerbaycan edebiyat tarihinin çok önemli bir problemi olarak görünmektedir. Kaynak yetersizliği ve bu sahada henüz kâfi miktarda araştırma yapılamamış olması, bu sonucu doğurmuştur.

B. Edebî Eser Meydana Getirme Meselesi:

Edebiyat, toplumun aynasıdır. Bu yüzden, toplumun eksik ve mükemmel yönlerini göstermek gibi kutsal görevi olan ediplerin sorumlulukları çok büyüktür. Görmek bir maharet, gösterebilmek de ayrı bir maharet sahibi olmayı gerektirir. Birbakıma, duymak, görmek, anlamak kişinin kendi isteğine bağlı olduğu halde; duyurmak, göstermek, anlatmak toplumun imkânlarına ve halkın talebine bağlıdır. Azerbaycan edebiyatının belki de en önemli meselesi, düşünce ve duyguların uzun yıllar istenilen ölçüde duyurulamayışı, anlatılamayışıdır.

Son zamanlarda Azerbaycan'da hürriyet rüzgârlarının esmesi, ciltlerce kitap ve dergi çıkmasına, Azerî Türkü'nün duygu ve düşünceleri-

ni özgürce açarak,etrafa yaymasına fırsat vermiştir.

Varlık'da , edebiyatın toplum hayatındaki rolü ile ilgili olarak Genceli Sabahî şu görüşlere yer veriyor:

"Biz görürük ki Celil Memmed Kulizâde bir inkılâbî demokratik edebiyat nümayendesi kimi dövründe ülkemizde baş veren ictimâf,siyasî hadiseleri " Anamın Kitabı" adlı satirik drama eserinde maharetle kaleme getirip,mübareze yollarını gösterirse, Samed Vurgun sulh-safa ve kıruculuk dövründe,hayatın böğrenc (müphem) münasebetlerini "Aygün" poemasında,bir mâhir cerrah kimi açıp tökür.

Poemanı ohudukça sanki, insan şirin bir rûyaya dalır.Mısralar güzel yaz havası kimi ,insanın ruhunu ohşır.Adam şiiriyetin ne olduğunu derk edir.Bu yüksek keyfiyetli edebî eser ohucunun pâk muhabbet,düzgün êlgâra çağırır.Yolunu azmışları fesat bataklığandan çekip çihardır.Samimiyet,safâ ve en yüksek beşerî duyğu ve münasebetleri adamın iligine,kanına ahıdır.Çirkin amellere karşı nefret oyadır.İnsanlığı saadete,kemala çağırır.Budur edebiyat ! Budur edebî eserin ictimâf hayatımıza te'siri. (84)

Buradan,Azerbaycanda halkın eğitim meselesini de edebiyatın yüklenmek,çözmek zorunda olduğu anlaşılıyor. Millî varlığını isbatlayan Türk halkı, şimdi de acaadilini ve kültür varlığını isbatlamak sonra da halka bunu anlatmak,onları şuurlandırmak zorundadır.Bu iş için de yegâne araç edebiyattır.

Azerbaycan'da edebî eserlerin mevcut idârenin siyasî görüşlerine ters düşmemek zorunda oluşu,halkın bilinçlendirilmesi işinde büyük engellerden biridir. Dr.Mehmet Taki Zehtâbî, "Dan Ulduzu" adlı eserin

(84) Genceli Sabahî,Edebiyatın İctimâf Hayatta Tesiri,Varlık, c.II, sayı:7(18),s.32-43

topluma kazandırdığı faydalı yönlerden bahsederken, Hüsrev Mirza'yı şöyle tanımlıyor: (85)

"halkı, vatani, éli, obası, dili, tarihi, medeniyeti, edebiyatı ve millî varlığını delicesine sever. Lâkin onun bu muhabbeti öz halkı, doğma yurdu zahmetkeşleriyle mahdutlaşmaz. O dar düşünceli cılız bir milliyetçi değildir. O bütün İran'ı ve onun halklarını, bütün zahmetkeş insanları sever." diyerek bir bakıma İran'ın mevcut şartlarında "milliyetçilik" kavramını tenkid ediyor ya da değişik yorumluyor.

Zehtâbî, "Dan Ulduzu" nun eksikliklerini ortaya koyarken de Azerbaycan edebiyatının mevcut meselelerinden birine daha parmak basıyor. En büyük noksanlık olarak yazı kaidelerinin bozuk olmasını gösteriyor:

"Dilimizin sesli harfleri çok hallarda yazılmamış veya galat yazılmıştır." (86) diyerek, edebî dil normlarının bozulup "lehçe" (87) hususiyetlerine kaçıldığı için de tenkid ediyor.

Dil meselesi, Azerî edebiyatı tarihinin temel meselesidir. Bu konuda, Varlık'da N.H. müstear imza ile ortaya konan düşünceler, dikkat çekicidir. Bu makalede: (88)

"Burada gözüme ilişen bir küçük ders kitabından sevinçle bahs edeceğiz. Bizim en çok muhtaç olduğumuz neşriyat da bu kabildendir. Zulmet devrinde bizi elifbasız ve sevadsız (89) biraşanlar: Bizim öz dilimizde sevadsız

(85) Hüsrev Mirza, Dan Ulduzu'nda şiirlerinden örnekler verilen Azerî şâiridir.

(86) Dr. E. T. Zehtâbî, Tebriz Danişgâhının Azerî Dili ve Edebiyatı Üstâdı, Varlık, c. III, June 1981, sayı: 3(26), s. 61

(87) Yazar "ağız" yerine "lehçe" tabirini kullanmıştır.

(88) N.H., Mi Hahem Türki Azerbaycanî Yâd Begirem, Varlık, C. II, sayı: 12, s. 63-66

(89) cahil, okuma yazma bilmeyen.

olduğumuzi başımıza vurmak küstahlığını da çekinmeden gösterdiler. Baş vazife-miz dilimizi tez ve güzel öğrenmek, bir-birimizle bu dilde yazmaktır. (Bu il tebriklerinizi aradilinde yazmağı heç düşündünüz mi?) Dilimizde yazmak ve okumak bazıları için gene çetin gelirse mevcut ders kitaplarından faydalan-makda yubanmalıyık. Öğrenmeliyık, Öğretmeliyık !...Bahane tapmak da get-gede daha çetinleşir."denilerek Azerbaycan Türkçesi'nin son durumu ve problemleri hakkında ilginç ipuçları verilmektedir. Aydınların ve halkın Türkçe konuşup yazmaları için sürdürülen gayretlerin ne derece zor şartlarda gerçekleştiği dikkate alınırsa, dil meselesinin ehemmiyeti daha kolay anlaşılır.

C. Edebi Kaynak Eser Meselesi:

Azerbaycan edebiyatı tarihinin bir başka meselesi de kaynak eser eksik-liğidir. Gerek dilin öğretilmesinde ve gerekse edebiyatın oluşmasında ve hatta edebiyat tarihinin tamamen aydınlanmasında eskiden yazılmış eserlerin derle-nip toplanması, tasnif edilerek incelenmesi, değerlendirilmesi çok önemli bir fonksiyona sahiptir.

Varlık'da, kaynak tesbiti konusunda halktan destek ve ilgi beklenmekte ve yapılan çağrılarda şu ifadelere yer verilmektedir:

"Azerbaycan Edebiyat Tarihi'nin 20. asır faslını yazmakla meşgul olduğumuz için bu asırdaki cenubi Azerbaycan şâir ve yazarlarının tercüme-i hâl ve eser-lerine ihtiyacımız vardır. Eütün şâir ve yazarı ve Azerî edebiyatıyla maraklanan hençehrilerimizden bu barada bize yardımcı olmalarını ve öz terceme-i hâl ve eserlerinden nümunelerle beraber tanıdıkları diğer şâirlerimizin de terce-me-i hâl ve eserlerinden nümuneler göndermelerini hahiş edirik." (90)

" Tebriz'de umumî kütüphanelerimizde (Kitabhâne-i Millî, Kitabhâne-i

(90) Varlık, c. II, sayı:6(17), s.71

Terbiyet v.s.) anadilimizde çahan kitap ve neşriyatın yeri boşdur. Bütün müellif ve mütercimlerimizden hahiş edirik çahardıkları kitab ve neşriyelerinden bir veya iki nümüne bu kitabhanalara ve mümkün ise diğer umumî kitabhanalara göndersinler ki, gene ohucularımız bu eserleri ohumakdan mahrum kalmassın."(91)

Bu ifadelerden, Güney Azerbaycan'da Türkçe kaynak eser sıkıntısının ne derece fazla olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Kaynak eser olmadan, edebiyat tarihinin aydınlanmasının mümkün olamayacağı da herkesçe bilinen bir gerçektir. Bu yüzden, Azerbaycan edebiyatı tarihinin çok önemli meselelerinden biri de bu kaynak eser ve şahıslar meselesidir.

Ç. Edebî Tenkid Meselesi:

Objektif bir tarih yazmak için, subjektif tenkidlere ve bu tenkidlerin çok titiz bir şekilde değerlendirilmelerine ihtiyaç vardır. Henüz, Azerbaycan edebiyatında edebî tenkid türünün yeterince yaygınlık kazanamamış olması, Azerbaycan edebiyatı tarihi açısından bir başka problem olarak görünmektedir.

Gerçi, Varlık dergisinde yer yer edebî tenkidlere rastlanmaktaysa da bunlar, asırlar süren kültür faaliyetinin olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koymak için çok yetersiz kalmaktadır.

Şimdi Varlık' da yer alan edebî tenkidlere bir göz atalım:

Tebriz'den gönderdiği mektapta " Azerî Edebiyatı'nın Zenginliği" isimli makaleyi tenkid eden Yahya Şeyda'ya Pir Haşimî'nin verdiği cevapda şu görüşlere yer veriliyor :

"Azerî Edebiyatının Zenginliği" üfvanlı makalede yazılan bu iki beyt şiir

(91) Varlık, c. II, sayı:6(17), s. 71

Ey bî-karar sînde neşter misen nesen

Peykân mîsan gerâre mi ahger misen nesen ?

Bugün men mey-zebânem nâlemi yansam eşitmezler

Sene mümkündür ey ney âh u efgân ile bir sızla

yazmışdüz ki Sâib'den değil, Kavsi'dendür. Bizim o şiirlerin Sâib'den olmağına ısrarımız yohdur ona göre sizin de nazarıki reddetmirik lâkin bizim ihtiyarımızdaki mercideki intişârât Atâî tarafından basılıp ve yayılmışdır. O şiirler Sâib'e nisbet verilirdür ki istibah olsa o merciden nâşidür. Ayrıca Varlık mecellesinin 5. sayısında "Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bahış" adlı makalede bu beyitlerin Kavsi'ye aid olduğu kaydedilmişdir."

Bu ifadeden, edebî eserlerin gerçek sahiplerinin tesbiti işinin, Azerbaycan edebiyatının önde gelen problemlerinden olduğu anlaşılıyor. Bir de, ilim âleminde bilinen gerçeklerin kasıtlı sansürülmesine karşı verilen mücadele var ki; bu da Azerbaycan edebiyatçılarına meğul eden çok önemli bir meseledir.

Prof. E. Araslı'nın, "Razhâ-i Der Dil-i Tarih" adlı eserinin yazarı Firuz Mansurî'ye Açık Mektub'u Varlık'da bu konuda yayınlanan edebî tenkidlerden en ilgi çekicisidir. (92) Araslı tenkidinde şu görüşlere yer veriyor:

"Bugünlerde Azerbaycan S.S.R. İlimler Akademya'sının merkezî kitabhanasına sizin "Razhâ-i Der Dil-i Tarih" adlı bir kitabınız gelmişdir. Kitabın üstünde iri harflerle "Şah İsmail nebude u divanı hem ne dâsteest" (Şah İsmail şâir değildi ve divanı da yoh idi) yazılmışdı.

(92) Prof. Dr. Hamid Araslı, "Razhâ-i Der Dil-i Tarih" Eserinin Müellifi Firuz

Mansurî'ye Açık Mektup, Varlık, C. III, Octobre 1981, sayı: 7 (30), s. 37-51

Malumdur ki gâldur Rıza ve Mehmed Rıza şahların hakimiyeti illerinde Azerbaycan dilinde yazmak, ohumak, hatta büyük meclislerde danışmak bele şadâ-ğen olunmuşdu. Şah nökerleri, hususan İran'ın şövenist ziyalıları ve bazı satğın Azerbaycanlı çizma karaçılıarı öz yazılarında tarihi sahtalaşdırarak sübût etmeğe çalışırdılar ki umumiyetle Azerbaycan dili Azerbaycan arazisinde Safeviler'den sonra yayılmış ve bu dilde bedif eserler yazılmamışdır.

Görünür, siz de anadiline, anayurduna, ana sîdine hâin çahan şçhretpe-restlerden birisiniz. Ama, öz bednâm seleflerinizden bir geder de ireli géderek Azêrbaycan halkının edebiyat, dil ve medeniyet tarihini daha sahta yollarla inkâr ve tahrif etmeğe cesaret gösterirsiniz. Siz Şah İsmail Hataf'ın şâir olmadığını ve divan yaratmadığını sübût etmek maksadıyla 118 sahil-felik bir eser karalamış görünür Mehmed Rıza Şah'ın son dövürlerinde kaleme alıp sonralar çap ettirmişsiniz. Ağalarınıza daha hoş gelsin deye, Azerbaycanlıların menşe'ce Fars olduğunu "sîbût" etmek için sahtekârlığa el atıp yeni-yeni yalanlar kuradılmakla Pehlevî Hanedanı'nın bu yolda baş çatladıp kalem işleden müzdlü nökerlerinden bir kadar seçilmek istemişsiniz. Lâkin hakikati balçıkla sıvamak olmaz." diyerek Şah İsmail'in hayatı ve eserleri hakkında malumat verip, Firûz Mansurî'nin iddialarına çürütüyor.⁽⁹³⁾

Araslı, bu makalesinde Azerbaycan edebiyatının tarihini aydınlatırken, şahsî çıkarları için ilmi gerçekleri sepiştirmeye çalışanlara da gereken cevabı veriyor.

D. Azerî Edebiyatının Türkiye İle İrtibatı Meselesi:

Sâhir'le yapılan mülakatdan⁽⁹⁴⁾ Türkiye ve Azerbaycan edebiyatları ara-

(93) Prof. Hamid Araslı, A.g.m. s. 50

(94) Derin Duygulu Şâirimiz Sâhir, Varlık, c. III, June 1981, sayı: 3, s. 4-14

sındaki irtibatı tanıma fırsatı buluyoruz.

Sahir, "İstanbul'un güzel muhiti, havası, güzel manzaralarından bahsederek "özleri canlı bir şiir idiler" diyor ve burada pek şiir yazamadığından bahsediyor: "Bir azad muhiti idi, güzel sinemalar, ve boğaziçinin o çayhânaları, musikisi, bunlar heç fırsat verirdi ki adam otursun bir dane şem'i yandırsın ya bülbülü gülün firağında ağladsın. Ancak orada iki dane gazel demişem ki Türkçedir. Elbet de İstanbul Türçesinde." diyerek; Azerbaycan'a gittikten sonra şiir yazmaya devam ettiğini, Türk vezninin hece olmasına rağmen şiirlerinde aruzu da kullandığını, bu konuda Yahya Kemal ve Ahmet Haşim'i aruza Türkçeyi hâkim kılmaları sebebiyle, takdir ettiğini belirtiyor. "men ve birçok genç şâirler ki bu zamanda aruz vezninde şiirler diyorlar yüzü yüz bu aruz vezni Türk âhengiyle yazarak, Fars âhengiyle değil." diyen Sâhir, Türkiye şâirlerinden bahsedince aklına adası Celâl Sâhir gelince şu tesbitlerde bulunuyor:

" Tebriz'de, Mirza Takihan Rifat ki İstanbul'dan geldi bizim Frans muallimimiz idi, çok derin tesir vaazlar bizim ruhiyemizde ve hayatımızda bıraktı. Demek olar ki, Fars şiirinde ilk yeniliği getirdi. Sonra Kime getirdi bunu heç inkâr etmek olmaz bir kılas⁽⁹⁵⁾ arkadaşım yoldaşım var idi.

Kenseçi adında, Rifat ile dost imişler onda bir çohlu Servet-i Fünûn ve başka gazeteler var idi. Meselâ Edebiyat-ı Cedide, Resimli Ay, Türk şâirlerinin lirik şiirleri onlarda çap olurdu, bizim de çok hoşumuza gelirdi. Bu şâirlerin içinde Tevfik Fikret ve Celâl Sâhir kimi şâirlerin çohlu şiirleri var idi men Celâl Sahir'in şiirlerini daha hayâhengiz, daha hoş-âhenk olduğuna göre çok beğenirdim, ona göre men o şâirin, o mânevî te'sirini yaddan çihartmayım diye Sâhir'i famil adı, sân yerine intihâb eyledim. Elbette gerek idi

(95) kelas: sınıf

Celâl Sâhir'in özünden icâze alaydım teessüfler olsun ki,men İstanbul'a gelende Celâl Sâhir ölmüştü,ofınyaya göçmüştü."

Sâhir, son zamanlarda Türkiye - Azerbaycan münâsebetleriyle ilgili olarak da şunları söylüyor:

" Ona göre tezelikde Erzurum edip ve profesörlerinden⁽⁹⁶⁾ Akpınar buraya geldi lütfâ menim evime de geldi. Onlar oradan mene bir kitab gönderdiler, Vehapzâde'nin şiirlerini Türk elifbasıyla çap edip bu ohuduktan sonra benim muhabbetim ve irâdetim daha da arttı ama gelâk indi öz şâirlerimizin içinde Allah'a şükür genç nesilde bele bir tazelik heyecan ve bir samimiyet görürüz. Buların içinde demek olmaz ki hansı yahşıdır. Men onların hamısını öz gardaşım kimi, oğlum kimi severem ve seveceğem."

Azerbaycan edebiyatı tarihinin böyle daha nice problemleri mevcuttur. Mevcudiyeti bilinen ve bilinmeyen henüz ele geçmemiş tezkinaler, cönkler vb. eserler gün ışığına çıktıkça bu edebiyatın bütün problemleri çözüme yoluna girecektir.

Azerbaycan edebiyatı tarihinin vazgeçilmez müracaat eserlerinden olan Varlık dergisi, Azerbaycan edebiyatı nümunelerini bağrında saklamak, edebî meselelere ışık tutmak ve halkı millî birlik ve beraberliğe dâvet etmek gibi yüce hizmetleri verdiği için geniş bir okuyucu alanına sahip olmuş ve adına şiirler yazılmıştır. Araştırmamızı Akay M. Hüseyin'in Varlık dergisi ile ilgili olarak duyularını dile getirdiği şiiri ile süslemek istiyoruz.⁽⁹⁷⁾

(96) Helen E.Ü. Ed.Fak.Öğretim Üyesi olan Yavuz AKPINAR kastediliyor.

(97) M.Hüseyin, Varlık, Varlık, c.VI, 1985, sayı:9-10, s. 58

V A R L I K

Toplanmış  l dil sen .

Kan  rekler nisgil sen

En sevimli mevkil sen

Varol Varlık, var ol Varlık

Sen Azərbaycan g l sen

 irin dilli b lb l sen

 oh a layıp, az g l sen

Dayan umudvar ol Varlık

Hele de boy atacahsan

Matlubuva  atacahsan

H yin h lin katacahsan

Semere  i p r-b r ol Varlık

Kar eridi, kiş so uldi

Bahar geldi, buz u uldi

B lb l g ldi, g l do uldi

Ele na nek r ol Varlık

Sınma esen k leklere

Su sep yanan  reklere

Sınık, yor un dileklere

Y r ol Varlık, var ol Varlık

Yol ol kaynak bulaklara

Elde  s   olaklara

Hak s z  atsın kulaklara

  r ol varlık, var ol Varlık

Kanmazları kandırmağa

Hakikati andırmağa

Hâyin kalbi yandırmağa

Nâr ol Varlık, var ol Varlık

Yatanları uyatmağa

Günüz yuhusu atmağa

Yaman gözlere batmağa

Hâr ol Varlık, var ol Varlık

"Tufanam" éle vurğunam

Hîlbülem güle vurğunam

Sen şirin dile vurğunam

Gel mene dildâr ol Varlık.

VI. BÖLÜM:

VARLIK DERGİSİNDE EDEBİYAT TARİHİ İLE İLGİLİ BİBLİYOGRAFYA

- Abbas Abdullah, Folklor-Kendimin Toyları, Varlık, c.I, 1979, sayı:6
- Abbas Eşrefi, Dede Korkut Kitabının Çapına Bir Entekâd, Varlık, c.I, 1979 sayı:8
- Abbas Mihyar, Tufarganlı Aşık Abbas, Varlık, c.I, 1979, sayı:5
- _____, "Tufargan" Rivayetinde Tufarganlı Aşık Abbas'ın İkinci Paresi, Varlık, c.I, 1979, sayı:7
- _____, Aşık Nağılları (Aşık Abbas Tufargan Rivayetinden) Tufarganlı Aşık Abbas Nağılının Üçüncü Parası, Varlık, c.I, 1980, sayı:40
- Prof. Abbas Zamanof, Muallimlerin Muallimi, Varlık, c.III, 1982, sayı:11-12
- _____, Cenubdan Sesler, "Hicran Hastası", Varlık, c.IV, 1982, sayı:3-4
- _____, Emel Dostları Kitabından Bir Parça, "Sahhat ve Sabir", Varlık, c.IV, 1982, sayı:5-6
- _____, Hüseyin Cavid, Varlık, c.IV, 1982, sayı:7-8
- Abdulkerim Manzuri Hamaney, Meşruta İnkılabının Arefesinde Azerbaycan'da Yeni Jsulda Medreselerin Kuruluşu, "Medrese-i Maarifet Hamaney", Varlık, c.III, 1981, sayı:5-6
- Ağçaylı, Muasır Azerbaycan Şâirlerinden Settargül Mehmedî, Varlık, c.III, 1981, sayı:8
- A. Ali Beyzâde, Dede Korkud'un Tarihi Hakkında, Varlık, c.III, 1981, sayı:8
- Ali Kemali, Murgî (Sava)lı Türkmen Mahmud, Varlık, c.III, 1981, sayı:5-6
- _____, Fakir, Varlık, c.III, 1981, sayı:8
- _____, Kudsi, Varlık, c.III, 1981, sayı:9
- _____, Sava Türklerine Bir Nazar ve Âsım, Varlık, c.III, 1982, sayı:10
- _____, Aşık Rıza Ali, Varlık, c.IV, 1982, sayı:1
- _____, Davri, Varlık, c.IV, 1982, sayı:2
- _____, Es'at Nizamî, Sel Apardı, Varlık, c.IV, 1982, sayı:3-4
- _____, Afşar, Varlık, c.IV, 1982, sayı:5-6
- _____, Seyyid Mehdi Mutazirî, Varlık, c.IV, 1982, sayı:7-8
- _____, Andelib, Varlık, c.IV, 1983, sayı:9-10
- _____, Hırkan Şâirleri, Varlık, c.V, 1983, sayı:3-4
- _____, Deregözli Molla Ahmed, Varlık, c.V, 1983, sayı:5-6
- Alırıza Sarrafî, Ber Resi Der Bâre-i Kitâb-ı Dede Korkud (8) Hülâsa-i Ez Destan-i Dihem: "Seyrek Piser Uşun Koca", Varlık, c.III, 1981, sayı:1

- Ali Tebrizî, Varlık Nedir, Varlık, c.I, 1979, sayı:2
- Asğar Ferdi, Nisgilli Şâirimiz, Varlık, c.V, 1983, sayı:1-2
- B.K.Sehend, Samed Sabahî'de Öldü, Varlık, c.I, 1979, sayı:2
- Prof.Bahtiyar Vahapzâde, Cenubdan Sesler:"Ağır Eller"in Nağmekârı(1),
Varlık, c.IV, 1982, sayı:2
- _____, Fuzulî-Şekspir, Varlık, c.V, 1983, sayı:3-4
- Camî, Azerbaycan Der Devre- iDiktatörî Rıza Şah, Varlık, c.I, 1979,
sayı:2
- Dr.Cevad Heyet, Azerî Türkçesinin Tarihine Kısa Bir Bakış, Varlık,
c.I, 1979, sayı:1
- _____, Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış, Varlık, c.I, II,
III, IV, V, 1979-1983 (Toplam 32 adet makale)
- _____, Azerbaycan Şifahî Halk Edebiyatı, Varlık, c.III, IV,
1981, 1982, sayı:1, 2, 3, 4, 5-6, 7, 8, 9, 10, 11-12, /1, 2
- _____, Azerbaycan'ın Tanınmış Büyük Şâiri Mustafa Kalıcan
(Zafer), Varlık, c.III, 1981, sayı:3
- _____, Dele Korkut Kitabı Ölmez Söz Hazinemizden İnciler,
Varlık, c.III, 1981, sayı:4
- _____, 14.Asır Azerbaycan'ın Büyük Şâiri Kadı Darir Hakkında
Bir Nice Söz, Varlık, c.III, 1981, sayı:9
- _____, Bahşi Ez Kitab-ı Tarih-zeban u Lehçeha-yı Türkî:Der Bâre-i
Nâm u Mukayyed-zeban-ı Türkî Azerbaycanî, Varlık, c.IV, 1982,
sayı:3-4
- _____, Hüseyin Cavid 100 Yaşında, Varlık, c.IV, 1982, sayı:7-8
- _____, Tarih-i Zeban ve Lehçeha-yı Türkî, Varlık, c.IV, 1983,
sayı:9-10
- _____, Nûgatî-i Çend Der Bare-i Tarih-i Zeban ve Edebiyat-ı
Türkmenî, c.IV.1983, sayı:11-12
- _____, Yunus Emre(Şâir-i Mutasavvuf Halk-i Türkiye), Varlık,
c.V, 1983, sayı:5-6
- Dr.Gulam Hüseyin Bekdili, Didâr Ba Üstâd-ı Şehriyar(Üstâd Şehriyarla
Görüşme), Varlık, c.I, 1979, sayı:8
- _____, Hinduşah Nevcivânî'nin"Şehâh El Acem" lü-
gati Ya Tuhfet'ül Uşşak, Varlık, c.I, 1980, sayı:9
- _____, Büzürgân-ı Azerbaycan-Urmiyeli Safiddin
Hakkında Bir Nice Söz-(Âlim, şair, musikşinas, hattat), Varlık,
c.I, 1980, sayı:10

Prof.Dr.G.H.Bekdili,Büzürgan-ı Azerbaycan Şems -i Tebrizî'nin Hayatı ve Yaradıcılığı,Varlık,c.I,1980,sayı:11

_____,Söz ve Klasiklerimiz,Varlık,c.III,1981,sayı:3,4,5-6,7,8,

_____,Nesr-i Handuşah-i Nahcivanî Der Zeban-ı Maderî,(Türkî Azerbaycan),Varlık,c.III,1981,sayı:9

_____,Muasır Şâirimiz Ekber Rezzakî,Varlık,c.III,1981,sayı:4

_____,Tasavvuf ve Edebiyat,Varlık,c.III,1982,sayı:10,11-12,c.IV,1982,1,2,3-4,5-6,7-8,9-10,11-12,c.V,1983,1-2,3-4,5-6.

_____,H.Şekakî (Rehgüzâr) Hakkında Bir Neçe Söz,Varlık,c.IV,1982,sayı:2

Prof.Dr.Hamid Araslı,"Razha-yî Der Dil-i Tarih" Eserinin Müellifi Firûz Mansurî'ye Açık Mektup,Varlık,c.III,1981,sayı:7

_____,Cenubdan Sesler,Edebiyat Tarihimizin Hakkında Yeni Eser,Varlık,c.IV,1982,sayı:1

Dr.Hamid Nutki,Destur-i Nigâreşî-Türkî-i Azerî,Varlık,c.I,1980,sayı:1

_____,İslah-ı Elifba-yı Arabî Beravâ İmla-i Sahihî-Türkî-i Azerî,Varlık,c.I,1980,sayı:10

_____,Öz Dilimizde,Varlık,c.III,1981,sayı:1

_____,Kitapçılarda Folklorumuz ve Kitaplar,Varlık,c.III,1981,sayı:1

_____,Dilimiz-Bir Üslup Mes`elebi,Varlık,c.III,1981,sayı:9

_____,Dil ve Medeniyet Meselelerimiz,Adlarımız,Varlık,c.III,1982,sayı:10(33),11-12

_____,Kelimelerin Esrarı,Varlık,c.IV,1982,sayı:1(35)

_____,Dilde Şövenizm,Varlık,c.IV,1982,sayı:3-4

_____,Medeniyet Ve Dil Mes`eleleri,Varlık,c.IV,1982,sayı:5-6

_____,Dil Mes`eleleri,Yine O Hikâye,Varlık,c.IV,1982,sayı:7-8

_____,(Dil Ve Medeniyet) Bir Neçe Kelime,Varlık,c.IV,1983,sayı:11-12

_____,Ufuklarımızda Taze Yıldızlar,Varlık,c.V,1983,sayı:1-2(47-48),3-4(49-50).

H.Mecidzâde (Savalan),Azerbaycanın Büyük Maarifperver Şâiri Seyyid Azim Şirvânî (1835-1888),Varlık,c.I,1979,sayı:6

- H.Mecidzâde(Savalan), Seyyid Mehdi İtâmat Hakkında Yazı, Varlık, c.III, 1981, sayı:3
- _____, 15.asır Sultan`uş Şuarası Habibi, Varlık, c.III, 1981, sayı:4
- H. N. Altaylı, Zengin Yoksullar, Varlık, c.I, 1979, sayı:3-4
- _____, Savt-ı Niğârî Der Türki-i Azerbaycan, Varlık, c.I, 1979, sayı:5
- Genceli Sabahî, Ovçu (Dostum Hüseyin Cavid`in Hâtıralarından), Varlık, c.I, 1979, sayı:3-4
- _____, "Sehend" Hemişelik Hayata Göz Yumdu, Varlık, c.I, 1979, sayı:1
- M.A .Ferzane, "Ana Dilimiz ve Millî Varlığımız Üçrunda" Hâtıralar Defterinden, Varlık, c.V, 1983, sayı:1-2, 3-4, 5-6.
- M.A.Yaşar, Azerbaycan`da Millî Sitem Hakkında, Varlık, c.I, 1979, sayı:1
- _____, Danışık Dili- Yazı Dili, Varlık, c.I, 1979, sayı:2
- _____, Şifahî Halk Edebiyatı, Varlık, c.I, 1979, sayı:5
- Mehmed Ali Masaddık, Saib Tebrizî`nin Anadan Olmasının 380.İlliği, Varlık, c.IV, 1983, sayı:9-10
- Mehmed Cafer Caferof, Varolsun Bu Muhabbet, Varlık, c, IV, 1982, sayı:1
- Mehmed Mehmedof, Teatr, Varlık, c.III, 1981, sayı:3
- Dr.Mehmed Müctehdi, Üşüdüm Ha Üşüdüm, Varlık, c, III, 1982, sayı:11-12
- Dr.Mehmed Takî Zehtabî, (Dan Yılduzu) Zencân Şâirlerinin Anadilinde Eserlerinden Nümuneler, Varlık, c.III, 1981, sayı:3
- _____, Dilimizde "Belli" ve "Belirsiz" Anlamı (Mâfife ve Nekşe), Varlık, c.III, 1982, sayı:10
- _____, Meşruta İnkılabı Devrû Edebiyatımızın Mukadderatı, Varlık, c.IV, 1982, sayı:3-4
- Mir Ali Menaffi-Fahredden Melcâf, Abdurrahim Talibof(1834-1911), Varlık, c.III.1982, sayı:10
- Dr.Mirza Fûr Abbas Ordubeli, (Filoloji ve felsefe doktoru), Dr.Ali Bin Hüseyinzâde Yazıçısı, Şâir, Tabip ve Mütetekkir, Varlık, c.IV, 1982, sayı:7-8
- M.P.Afiyet, Settar Han Sabir`in Şiirinde, Varlık, c.I, 1979, sayı:1
- Rahim Dakik, "Gelecek Gün " Romanının Müellifi Büyük Yazıçısı Mirza İbrahimof`un Hayatına Bir Bakış, Varlık, c.III, 1981, sayı:9

- Rehgüzar, Bekdili`ye Mektup, Varlık, c.IV, 1982, sayı:2
- Prof.Dr.Rüstem Aliyev, Şehriyar`la görüşlerim, Varlık, c.I, 1979, sayı:5
 _____, Nizami Poemalarında Kıpçak-Oğuz Güzeli, Varlık,
 c.III, 1981, sayı:8
 _____, Nizami`nin Doğma Halkına Muhabbeti, Varlık,
 c.IV, 1983, sayı:9-10
- Samed Serdariniya, Tarih-i Ruznameha u Mecelleha-yı Azerbaycan, Varlık,
 c.IV, 1983, sayı:11-12
 _____, Azerbaycan Zadeğâh-ı Şi`r-i Nev, Varlık, c.III, 1981
 sayı:4 , 5-6, 7
- Seyyid Azim Şirvanî, Mehmed Fuzulî, Varlık, c.I, 1979, sayı:3-4
- T.Pir Haşimî, Azerî Edebiyatında Cinas, Varlık, c.I, 1979, sayı:6
 _____, Azerî Edebiyatının Zenginlikleri, Varlık, c.I, 1979, sayı:7
 _____, Molla Ahmed Mukaddes Ordubeli, Varlık, c.I, 1980, sayı:10
 _____, Erdebil`de Nevruz Bayramının İstikbali, Varlık, c.I,
 1980, sayı:11
 _____, Azerbaycan Şiir ve Edebiyatı İle Tanış Olak, Varlık, c.IV
 1983, sayı:11-12 , c.V, 1983, sayı:3-4, 5-6
- Varlık, Mustafa Pâyân Vefat Etti, Varlık, c.I, 1980, sayı:11
 " , Sehend`in İldönümü, Varlık, c.III, 1981, sayı:1
 " , Derin Duygulu Şâirimiz Sabir, Varlık, c.III, sayı:3
 " , Eserler ve Tenkidler, Varlık, c.IV, 1982, sayı:1
 " , Gulam Mehmedali 85 Yaşında, Varlık, c.IV, 1982, sayı:2
 " , Der Seminer-i Mesâil-i Müşkilat-ı Zeban-ı Türkî Azerî, Varlık,
 c.V, 1983, sayı:5-6
- Yahya Şeyda, Azerbaycan Şâirlerinden İnce Cinaslar, Varlık, c.I, 1980,
 sayı:9

S O N U Ç

"Azerî edebiyatı o kadar gâni, o kadar zengindir ki mütalaa edeni hayrete salır." diyen Pir Haşimî'ye hak vermemek mümkün değil. İki yıla yakın süren araştırmalarımızda Azerbaycan edebiyatı zincirinin her düğümünde yeni cevherlerin saklı olduğunu görmek; yer yer kopan, kaybolan halkaları birleştirebilmek arzusuyla bizi daha fazla şevkle çalışmaya yönlendirmiştir.

"Azerî" kelimesinin kaynağı, kapsadığı tarihi ve coğrafi alan, kültür ve medeniyet dairesi hakkında ileri sürülen fikirlerin farklılığı, Azerbaycan edebiyatı ve tarihi konusunda da kendini göstermektedir. Bu durum, araştırmacıların siyasi düşünce ve ilmi ehliyetlerinin değişik olmasından, bu konularda yeterli miktarda kaynak eser bulunmayışından ve benzeri sebeplerden dolayı meydana gelmiştir.

Azerbaycan edebiyatı, Şimalî (Kuzey) ve Cenubî (Güney) Azerbaycan'ın coğrafi sınırları içinde meydana getirilen edebî eserleri kapsadığı gibi, Doğu Anadolu Bölgesi ve Irak'da yaşayan bazı ediplerin eserlerini de içine aldığı görüşü, Azerbaycan edebiyatını "Azerî Lehçesi" edebiyatı şeklinde değerlendirenlerin görüşüdür. Bu görüş sahipleri, Azerbaycan'lı olup da Farsça, Arapça v.b. dillerde yazan edipleri Azerbaycan edebiyatı tarihine dahil etmediklerinden, muhalifleri de bulunmaktadır.

Varlık dergisi yazarları, başka dillerde de yazsalar, Azerbaycan düşünce ve duygularını işledikleri için, bütün Azerî edipleri bu edebiyatın tarihine dahil etmek gerektiği düşüncesindedirler. Tıpkı, Mevlâna'yı, Farsça yazmasına rağmen Türk edebiyatının önemli bir siması olarak kabul ettiğimiz gibi.

Azerbaycan edebiyatının devreleri hakkında da araştırmacılar arasında fi-

kir ayrılışı bulunmaktadır. Körtülü, xııı. asırdan başlatarak beş devreye ayırırken, Kuzey Azerbaycan'da IV. asra kadar çıkarılmaya çalışılan Azerbaycan edebiyatı tarihi yedi devreye ayrılmaktadır.

Varlık dergisi, Azerbaycan edebiyatının en yakın ve en zengin kaynaklarından biri olarak, edebiyat tarihi hakkında sağlam bilgileri ihtiva etmektedir. Makalelerinde Azerbaycan edebiyatı tarihini inceleyen Cevad Heyet, bu edebiyatın devrelerini 13. asırdan başlatarak dört devreye ayırmak gerektiğini bildirmiştir. Heyet, 13. asırdan Azerbaycan'ın ikiye bölünmesine kadarki zamana birinci devre, 1828 den 1920 yılına kadar olan süreye ikinci devre, 1920'den 1978 yılına kadarki zamana üçüncü devre diyor ve son devreye "Muasır devre" adını veriyor.

Azerbaycan edebiyatının devreleri ve sınırları hakkında kısıtlı imkânlarla yaptığımız araştırmada, kesin hükümler vermenin yanıltıcı olacağı düşüncesiyle mevcut edebiyat problemlerinin tesbiti ve birbirleriyle mukayeselerini yapmakla yetindik. Bu sahada yapılacak yeni araştırmaların, başka problemleri ortaya çıkaracağı ve pekçok meseleye çözüm getireceği muhakkaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Akpınar, Yavuz; Çağdaş Türk Edebiyatları (xix-xx.yy), İzmir 1988
- _____ ; Azerî (maddesi), Türk Dili ve Edebiyatı Ans., c. I, s. 258-264
- _____ ; Komediler (Temsilat), İzmir 1988
- _____ ; 20. Asrın Bağlarındaki Azerî Edebiyatına Umumi Bir Bakış, Türk Edebiyatı, sayı: 123, Ocak 1984, s. 69-70
- Ateş, Ahmet ; M. F. Ahundzâde (1812-1878), Türk Kültürü, c. I, sayı: 4, Ankara 1963, s. 10
- Banarlı, N. Sami; Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1971
- Baykara, Hüseyin; Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi, İstanbul 1975
- Bozkurt, Ahmet ; Cevad Heyet Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış, İzmir 1990
- Devlet, Nadir ; Rus Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara 1985
- Edip, Eşref ; İslâm-Türk Ansiklopedisi, c. II, s. 749-760
- Emin, Abid ; Azerî Edebiyatı Tarihi, 1926 (İ. Ü. Ed. Fak. Mezuniyet Tezi)
- Ergin, Muharrem ; Azerî Türkçesi, 1971
- (Ertaylan), İ. Hikmet; Azerbaycan Edebiyatı Tarihi (İslâmiyetin Zuhurundan Miladın 18. Asrına Kadar), c. I-II, Bakü 1928
- Köçerli, Feridun Bey; Azerbaycan Edebiyat Materialları, c. II, Bakü 1926
- _____ ; Azerbaycan Edebiyatı, Elm Neşriyyatı, Bakü 1978
- Köprülü, M. Fuad; Azerî, İslâm Ansiklopedisi, c. II, s. 118-151
- _____ ; Azerî Edebiyatına Aid Tedkikler, Bakü 1926
- _____ ; Edebiyat Araştırmaları, c. I-II, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 1989
- _____ ; Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 1980
- Levend, A. Sırrı ; Türk Edebiyatı Tarihi, c. I, Ankara 1984
- Togan, Zeki Velidî; Azerbaycan, İslâm Ansiklopedisi, c. II, s. 91-118

Selman, Mümtaz ; Azerbaycan Edebiyatı, Bakü 1925

Seferli, Elyar-H. Yüsifov; Gedim ve Orta Esrler Azerbaycan Edebiyatı, Maarif

Neşriyatı, Bakü 1982

Tampınar, A. Handi; 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1976

Timurtaş, F. Kadri; Tarh İçinde Türk Edebiyatı, İstanbul 1981

Vezirof, Yusuf Bey; Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar, İstanbul 1921

O T O B İ Y O G R A F İ :

1960 Yılıının sonbaharında Uzundere ilçesinin şirin bir köyünde dünyaya gözlerimi açmışım. İlk ve orta tahsilimi Erzurum'un Karayazı ilçesinde tamamladım. Babamın memuriyeti münasebetiyle Lise'ye Pasinler'de devam ettim.

1976-1977 Öğretim yılında Fırat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Birinci Sınıf'ı okudum. Diğer sınıfları Atatürk Üniversitesi'nin aynı bölümünde tamamlayarak, 1 Temmuz 1981 tarihinde iyi derece ile mezun oldum. Üniversite yıllarım, kütüphane ve kitapçılarda yeni eserlerle tanışmakla renklendi. İlk şiirimi bu yıllarda yazdım ve evliliğe ilk adımı attım.

Aynı yıl, M.E.B.'ne bağlı bir liseye edebiyat öğretmeni olarak atandım. Vatanî görevimi yapmak üzere 171. Dönem Yedek Subay Adayı olarak askere alındım. Dört aylık Komando Kursu'na dönem öğrencisi olarak tamamladıktan sonra Ankara 2. J.Kom.Alayı'nda Askerlik görevimi 31 Mart 1983 yılında bitirdim. M.E.B.'nin 1 Temmuz 1983 tarih ve 8928 sayılı kararname ile Lucak Kız Meslek Lisesi'ne atandım.

13 Ekim 1983 tarihinde muvazzaf subaylığa nasbedildim. Teğmen rütbesiyle 9 Kasım 1983 günü İzmir Maltepe Askeri Lisesi'nde edebiyat öğretmeni olarak göreve başladım. İki kızım da burada dünyaya geldi. Hâlen Palikesir Tek.Astsb. Hızlı Ok.'nda edebiyat öğretmenliği yapıyorum.

Şiir yazmaktan, sporun her çeşidinden ve ilmi araştırma yapmaktan zevk alırım.

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Ö Z E T

21 Nisan - 21 Mayıs 1979 tarihinde ilk sayısı çıkan Varlık, yayın hayatına halen devam etmektedir. 1987'den sonra dergide yeniden numaralandırma yapılmıştır. Biz, yeni numaralandırmaya kadar olan 98 sayıyı inceledik.

Varlık, içersinde Türkçe ve Farsça yazılar bulunan, ilk zamanlar ayda, sonraları iki- üç ayda bir çıkan kültür dergisidir. Edebiyat, dil, imlâ, biyografi, tarih, din vb. konulu yazılar ihtiva eden dergide Azerbaycan edebiyatı ve dili hakkındaki yazılar çoğunluktadır. İncelediğimiz sayılarda 126 farklı edibin yazısı bulunmaktadır.

Azerbaycan edebiyatı tarihi hakkında Türkiye'de, Kuzey (Sovyet) ve Güney (İran) Azerbaycan'da makale ve kitaplar yazılmıştır. Ama hepsi de yetersiz ve Azerbaycan edebiyatının başlangıcı ve gelişme devreleri hakkında farklı görüşleri sürmektedirler. Varlık dergisi Güney Azerbaycan'ın kültür birikimini ilim âleminde tanıttığı gibi, aynı zamanda günümüzün ilmi görüşlerini de yansıttığından ayrı bir öneme sahiptir. Varlık'ta Hem Türkiye'nin, hem Kuzey, hem de Güney Azerbaycan'ın " Azerbaycan edebiyat tarihi" hakkındaki görüşlerini Dr. Cevad Heyet'in yazılarında bulmak mümkün. Heyet ve diğer Varlık yazarları meseleye birkaç noktadan bakabilme şansına sahip oldukları için, değerlendirmeleri de dikkat çekici olmuştur.

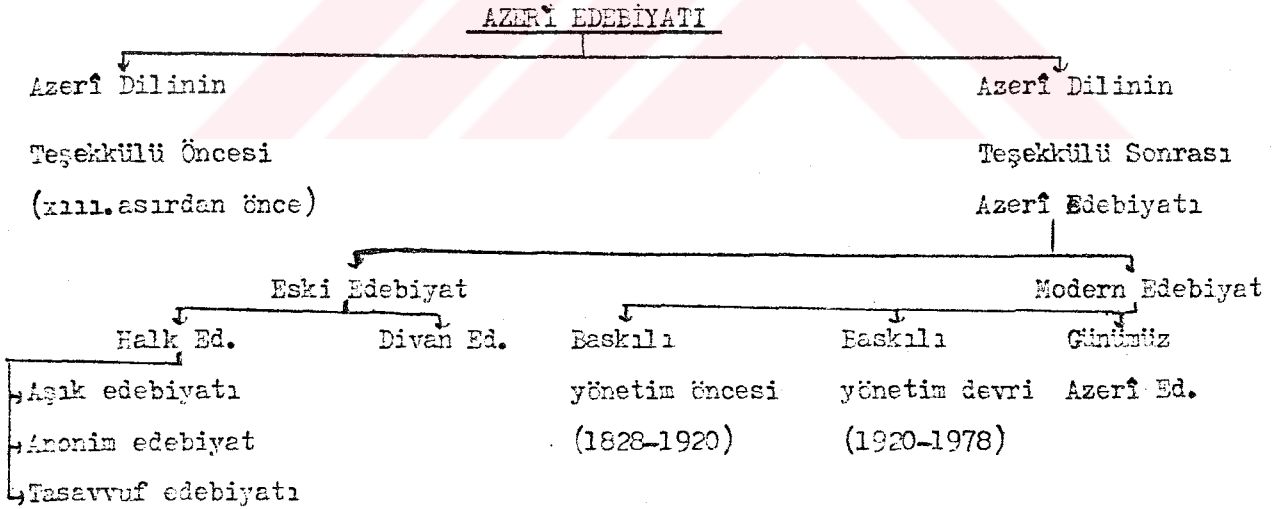
Eöprülü, Azerbaycan edebiyatını XIII. asırdan başlatarak 1930'a kadar getirmektedir. Kuzey Azerbaycan'da IV. asırdan başlatılmakta, Güney'de ise Azerî lehçesinin zuhurundan önceki eski Türkçe (Türkî-i Kadim) de Azerî edebiyatı tarihine dahil edilmiştir.

Azerbaycan edebiyat tarihini, Azerî lehçesi edebiyat tarihi olarak değer-

lendiren Varlık yazarları, Azerî olup da Azerî Türkçesi ile yazmayan edipleri de bu edebiyata dahil etmektedirler. Kuzey Azerbaycan'dan Hamid Araslı da bu görüştedir.

Azerbaycan'da edebiyat yenilikleri Avrupa'dan Sovyetler kanalıyla önce Kuzey'e oradan da Güney Azerbaycan'a sirayet etmiş ve tarihi tekâmülünü göstermiştir. Hal edebiyatı her iki kesimde de normal seyrini sürdürmüş baskılı yönetimler dönemlerinde yazılı edebiyat kadar menfi etkilenmemiştir. Tasavvuf edebiyatı ise Güney Azerbaycan'da klâsik edebiyatla birlikte Kuzey'e nazaran daha fazla yayılma alanı bulmuştur. Türkiye'nin İran yolu ile Azerbaycan edebiyatına te'sirleri Tanzimat'tan sonra, bilhassa Servet-i Fünun döneminde belirginleşir. Bunda Azerbaycan ediplerinin Türkiye'yi ziyaretleri muessir olmuştur.

~~Azerbaycan edebiyatının devrelere göre şu şekilde tasnif etmek mümkündür:~~

Tezimizde, Varlık dergisinden hareketle, Azerbaycan edebiyatının muhtelif meselelerini ortaya koymaya çalıştık. İncelemelerimiz sırasında şunu da memnuniyetle müşahade ettik :

Kuzey ve Güney Azerbaycan'da yazı, mevzu' ve muhteva bakımından meydana getirilen sun'î farklılık, coğrafi ve siyasi yapı değişikliği tarihi birliğe ve halkın uyanışına mağlup olmuş, edebiyat ortak hedefe doğru yönelmiştir.

Ali T AŞTEKİN